

NR 2-3 2017

27. ÅRGANG

STAVANGEREN

MEDEMSBLAD FOR BYHISTORISK FORENING STAVANGER

TJEMSLAND-GRUPPA

SIDE 7

«NYTT FORUM»

SIDE 27

EILERS MINDE

SIDE 45

TIL DALE OG TILBAKE

SIDE 65

INNHOOLD

<i>Jan Magne Arntsen</i>	
Tjemsland-gruppa	7
Den glemte historien om Gestapos største aksjon i Stavanger	
<i>Jan Gjerde</i>	
«Nytt Forum» 1954 – 1957	27
<i>Eli Schiøtz</i>	
Eilers Minde	45
<i>Jørg Eirik Waula</i>	
Til Dale og tilbake	65
Trekk fra psykiatriens historie i Rogaland – sett fra Stavanger	

Forsidebilde:

Arthur Emanuelsen var med i Tjemsland-gruppa, som drev motstandsarbeid under andre verdenskrig. Han var steinarbeider og fisker fra Spilderhauggata i Stavanger og ble skutt i Trandumskogen 9. mai 1944. Her ombord i fiskebåten sin, «Fiolen». Foto: Privat.

BIDRAGSYTERE I STAVANGEREN NR 2-3 2017

JAN MAGNE ARNTSEN, f. 1952. Cand. philol. med historie hovedfag. Forfatter av bl. a. «Triumf og tragedie. Historien om NS-minister Gulbrand Lunde» sammen med Thor Geir Harestad. Har også skrevet en rekke lokalhistoriske artikler.

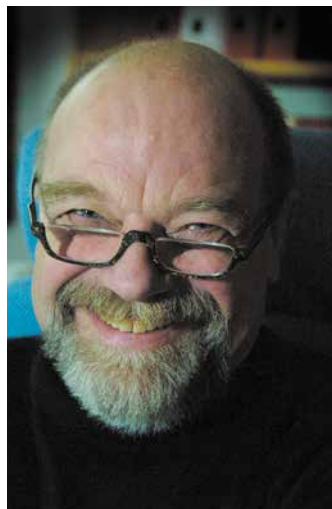
JAN GJERDE, f. 1943. Sakprosaforfatter av bl. a lokalhistoriske artikler for periodika og dagspressen. Bla langvarig medlem av SF /SUF. Forfatter av boken «Ingeborgs tid» om skolemennesket og politikeren Ingeborg Bækholt. Mottok i 2008 Stavanger kommunes «Odd Noregers stipend for sakprosa og kritikk» for et bokprosjekt om designeren Inger Waage.

ELI SCHIØTZ, f. 1946. Var i mange år ungdomsskolelærer. Har vært ansatt i politi, hotell, Amnesty International, Senter for seniorpolitikk og Moss kommune/NAV i tillegg til selvstendig konsulent. Forfatter av bl.a. «Offiser og krigsfange – Fra oberst Johannes Schiøtz' dagbok». Har skrevet noveller og artikler og holdt en rekke foredrag og kurs.

JØRG EIRIK WAULA, f. 1953. Cand. mag. i samfunnsvitenskapelig fag. Direktør ved Rogaland psykiatriske sjukehus 1986-1998, direktør og daglig leder ved Utstein kloster 2000-2015. Har skrevet flere lokalhistoriske artikler og bøker, bl a bygdebøker for Rennesøy, Gjesdal og Time. Tidligere styremedlem i Landslaget for lokalhistorie og nå styremedlem i Rogaland historielag samt styreleder i Norges kulturvernforbund.

LEDERENS SPALTE

Da den nye tollboden sto ferdig på Skansekaaien i 1905, ble den gamle på Straen fraflyttet og riksvåpenet fra 1840, som prydet gavlen, ble demontert. I 2008 fant konservator Anne Ytterdal riksvåpenet igjen på loftet i den «nye» tollboden. Nedstøvet, men intakt. Det ble imidlertid flyttet til Tollmuseet i Oslo. Rogaland fylkeskommune søkte i 2009 om å få riksvåpenet tilbake til Stavanger slik at det igjen kunne monteres på sin plass i den gamle tollboden, men det ble avslått.

Vi syntes at dette var en merkelig avgjørelse og foreslo i 2015 at vi sammen med Byantikvaren skulle ta saken opp igjen med Tollmuseet. Etter en del fram og tilbake ble riksvåpenet i mars i år returnert til Stavanger, denne gangen litt skadet og med behov for restaurering. Arkeologisk museum påtok seg jobben for ca. kr 100.000, finansieringen ble ordnet med et spleiselag bestående av Byhistorisk forening Stavanger, Arkeologisk museum, Stavanger kommune og Bertha Berg født Randullfs legat. Havnevesenet tar alle kostnader i forbindelse med monteringen som vil finne sted rundt årskiftet. Vi har all grunn til å gratulere oss selv både med initiativ, resultat og dugnadsånd!

I sommer brøt det for n'te gang ut en diskusjon om Stavangers alder, noe som har engasjert både lek og lærd gjennom flere generasjoner. Professor Erik Gunnes skrev i 1976: «Byen Stavangers opprinnelse ligger ennå i mørke». Slik er situasjonen ennå, det er delte meninger om byens alder, noe som blant skyldes ulike syn om vi kan kalle et sted for en by.

Denne gang ble diskusjonen trigget av en artikkel av Jan Brendalsmo og Knut Paasche i Historisk tidsskrift. De konkluderer med at gården der Stavanger ligger, sannsynligvis var et anløps- og utvekslingssted med sentrumsfunksjoner før bispesetet ble etablert i 1125 som p.t. er satt som byens fødselsår. De påpeker imidlertid også at det arkeologiske materialet er for lite til at dette kan fastslås med sikkerhet.

Årstallet 1125 kan for øvrig heller ikke fastsettes nøyaktig, men er valgt som et rundt tall, som Oluf Kolsrud sier i boken «Stavanger 1125-1425-1925». Geir Atle Ermland skriver i Stavanger bys historie at da den engelske krønikeskriveren *Orderic Vitalis* i 1135 skulle ramse opp de norske byene han kjente til, nevnes ikke Stavanger. Det kan jo skyldes at han ikke visste bedre, men Kolsrud påpeker at det før 1125 ikke er spor av Stavanger i litteraturen.

Historikerne Eva Jakobsson, Dolly Jørgensen og Olav Tysdal ved UiS skriver i en artikkel i Aftenbladet at spørsmålet om byens alder får større plass enn den fortjener. For historikerne som forsker og underviser innenfor feltet urbaniseringshistorie er det «hundrevis av andre viktigere spørsmål som kan og må stilles innenfor et så omfattende tema».

Er det grunn til å tro at diskusjonen om byens fødselsår stopper med det? Neppe. Men skal vi feire et jubileum, må vi ha et årstall å forholde oss til, og da kan 1125 være bra nok.

Harald Sig. Pedersen
styreleder

JAN MAGNE ARNTSEN

TJEMSLAND-GRUPPA

Den glemte historien om Gestapos største aksjon i Stavanger

I landssviksaken mot stavangermannen Odd Anker Olsen i januar 1947 kom aktoratet med en sensasjonell opplysning: *Opprullingen av Tjemsland-gruppa sommeren og høsten 1943 førte til at 130 menn og kvinner ble arrestert av Gestapo.¹ 10 menn ble henrettet av tyskerne, hvorav 9 fra Stavanger. De øvrige 120 ble i hovedsak sendt til Sachsenhausen, andre konsentrasjonsleirer i Tyskland, eller til Grini. Det var Gestapos største aksjon mot motstandsbevegelsen i Stavanger-distriktet under okkupasjonen. I ettertid er den dramatiske historien om Tjemsland-gruppa i liten grad omtalt i lokale krigshistoriske verk. Denne artikkelen har som hensikt å kaste nytt lys over virksomheten til gruppa. Spørsmålene er: Hvem deltok i Tjemsland-gruppa? Hva gjorde de? Hvorfor fikk de dødsdom? Hvorfor er historien om Tjemsland-gruppa en glemt fortelling?*

Hvem deltok i Tjemsland-gruppa?

På Eiganes gravlund i Stavanger ligger 31 menn begravet i fire rekker på det kommunale gravstedet over falne under andre verdenskrig. Hele den første rekka ved inngangen inneholder gravene til åtte menn. De var kamerater og norske patrioter som ofret livet i kampen mot den tyske okkupasjonsmakten. Alle hadde tilknytning til Tjemsland-gruppa og var medlemmer av Norges Kommunistiske Parti (NKP) da de ble arrestert. De åtte fra er:

Arnt Andersen, Arthur Waldemar Emanuelsen, Knut Haugneland, Nils Magnus Nilsen, Ingvard Georg Nordbø, Georg Osnes, Henry Victor Larsen og Ferdinand Tjemsland.² Alle ble dømt til døden 31.3.1944 «pga. virksomhet for fiendtlig stat» og skutt i Trandumskogen 9. mai 1944.³

I tillegg ble Martin Johansen fra Egersund dømt sammen

Fra gravstedet på Eiganes gravlund.
Foto: Privat

med de åtte og skutt samme dag, 9. mai 1944. Peder Myge fra Hillevåg ble skutt i Gestapo-kjelleren i Stavanger under aksjonen mot Tjemsland-gruppa. Han døde 26. august 1943. Ti liv gikk dermed tapt i forbindelse med opprullingen.

Kort om de åtte som ble skutt i Trandumskogen 9. mai 1944:

Arnt Andersen, 36 år, ugift, seks søsken. Han bodde i Pedersgata 109 og var hermetikkarbeider. Arnt spilte på Sportsklubben Trygg, laget som kom til finalen i arbeidermesterskapet i fotball i 1931. Han ble arrestert som den første i gruppa 4. august 1943. Arrestasjonsgrunnlaget var spionasje, å ha hatt folk i dekning, lyttet på radio og å ha formidlet nyheter. En angiver hadde tipset Gestapo om at nyheter fra London ble fortalt på arbeidsbussen mellom Stavanger og Sandnes, noe som tydet på at en illegal avis var i omløp. Arnt ble koblet til dette.

Arthur Waldemar Emanuelsen, 34 år, ugift, fem søsken, steinarbeider og fisker. Han brukte til daglig bare fornavnet *Arthur* og kom fra Spilderhauggata 22. Denne lille gatestubbene kunne stille med eget kommunistlag, om de ønsket. Gata huset 17 NKP-medlemmer, deriblant Arthurs mor, bror, svoger og søskenbarn. I tillegg til å spille på Trygg, drev han med bryting og fikk bronsemedalje i NM i 1933. Han ble arrestert 5. august 1943. Begrunnelsen var kort: «illegalt arbeid». Arthur tilhørte den indre kretsen i Tjemsland-gruppa og var NKU-medlem før 1940. Han deltok på de illegale partimøtene i Kyviksveien og var flere ganger med på avisproduksjon på Lerang. Fiskebåten hans, *Fiolen*, ble brukt til å frakte folk og utstyr inn til basen i Høgsfjorden.

Knut Haugneland, 30 år, ugift, sju søsken, fra Løkkeveien 118, stein- og jordarbeider. Knut hadde nettopp gått på teknisk fagskole og blitt oppsynsmann i Stavanger kommune da han ble tatt. Han disponerte ei hytte på Lerang i Høgsfjorden. Hytta ble brukt som base for blant annet trykking av aviser. Knut ble arrestert 7. august 1943 på grunn av avisarbeidet, å ha lyttet på radio m.m. Broren Olav Haugneland omkom på sjøen under krigen og var således også blant de falne fra Stavanger.

Nils Magnus Nilsen, 34 år, ugift, seks søsken, fra Vierveien i Hillevåg. Han brukte kun *Magnus* som fornavn. Han var forretningsfører i Folkets hus i Hillevåg. Magnus var først medlem av Arbeidernes Ungdomsfylking (AUF), men var blant de mange i Hillevåg som var gått over til NKP tidlig under okkupasjonen. Han hadde tatt artium og var fortsatt under utdanning da han ble arrestert. Magnus hadde en sentral rolle og skulle binde sammen NKPs motstandsgrupper i hele Stavanger-området. Dekknavnet var Olaf. Han ble arrestert 20. august 1943. Arrestasjonsgrunnlaget var illegalt avisarbeid, militær spionasje og innsamling til folk i dekning.

Ingvard Georg Nordbø, 30 år, to søsken, gift med Astrid. De hadde to barn, Lillian og Øyvind. Han brukte *Georg* som fornavn til daglig. Georg Nordbø var sjåfør av yrke. Han var «strandagutt», fra Mellomstraen 16. Georgs far, Lauritz Nordbø, ble medlem av NKP fra starten i 1923 og var æresmedlem i partiet. Lars Nordbø, bror til Georg, ble skutt på Trandum 1. mars 1943. Georg ble arrestert som den siste av de dødsdømte i Tjemsland-gruppa 20. september 1943. Arrestasjonsgrunnlaget var deltakelse i studiesirkler, avisarbeid, radiolytting og oppbevaring av sprengstoff.

Georg Osnes, 30 år, ugift, én bror, stein- og jordarbeider, bodde i Langgata 6. Medlem av Stavanger kommunale arbeiderforening. Arrestert på Lerang 7. august 1943 på grunn av avisarbeid og «organisert gruppearbeid». Georg Osnes var ideologisk godt skolert. Han ledet den første studiesirkelen som ble startet opp av Elias Gabrielsen i det illegale NKP ved årsskiftet 1942/1943. Det er sagt om Georg Osnes at han var overbevist kommunist som femtenåring og kunne holde flammende appeller allerede da.

Henry Victor Larsen, 31 år, to søsken, adresse Granli, Hillevåg, stein- og jordarbeider, gift med Ebba. De hadde to barn, Victor Henry og Hans. Han skulle distribuere avisa *Frihet* da gruppa ble rullet opp i augustdagene i 1943. Dekknavnet var Hendry. Henry Victor ble arrestert 20. august 1943 på grunn av «organisert gruppearbeid» og avisdistribusjonen. Han hadde tidligere vært sjømann. I 1938 var han med på en større redningsdåd i Middelhavet og ble hedret av den greske regjeringen for dette.

Ferdinand Tjemsland, 26 år, ugift, ti søsken, bokholder, fra Risbakken 24. Han var den yngste i kommunistgruppa. Ferdinand gikk i 1938 ut med toppkarakter fra handelsskolen, men ofret seg for motstandsarbeidet allerede fra 1940. Han var leder for gruppa og ble arrestert i Stavanger sentrum 7. august 1943. Arrestasjonsgrunnlaget var arbeidet med den illegale avisa *Frihet*, samt for «organisering av sabotasje».

Det tiende dødsofferet som følge av opprullingen av Tjemsland-gruppa var **Peder Myge**, 35 år. Peder kom fra Hillevåg. Han ble arrestert 20. august 1943, samtidig med blant andre bestekameraten Magnus Nilsen. Begge ble utsatt for fryktelig tortur i Gestapos hovedkvarter i Wesselsgaten. 24. august ble Peder skutt der og døde to dager etterpå. Peder Myge var med i den indre lederkretsen i Rogaland NKP fra årsskiftet 1941-42. Han deltok i motstandsarbeid allerede i 1940 og samarbeidet da også med den «borgerlige» delen av motstandsbevegelsen. Peders bror, Sverre Myge, ble torturert til døde i Gestapo-kjelleren i desember 1944, uten at dette var en direkte konsekvens av Tjemsland-opp-rullingene.⁴ En rekke andre medlemmer av Myge-familien ble arrestert på grunn av illegalt arbeid eller tatt som gisler i perioden 1943-1945.

Fredag 6. august 1943 – dramaet starter

Midt på dagen fredag 6. august 1943 gjør fire menn fra Stavanger seg klar til en lang rotur i en lånt båt. *Ferdinand Tjemsland, Knut Haugneland, Georg Osnes og Olaf Larsen* legger ut fra Kvalaberg båthavn. I tillegg til de tre førstnevnte som er presentert ovenfor, var Olaf Larsen med. Larsen var veteran i NKP og medlem fra 1923. Han var født i 1892 og altså om lag 20 år eldre enn de andre.

De har med seg tre sekker fylt med utstyr til å trykke en illegal avis, mat og annet materiell. Tjemsland har med seg schæferen. Fire motstandsmenn og medlemmer av det kommunistiske partiet i Stavanger skal til Haugnelands hytte på Lerang i Høgsfjord. Planen er klar: De skal til hytta for å lage et siste nummer av avisa *Frihet*. Avisen skal bringes til Stavanger for distribusjon, så skal de videre inn i Ryfylkeheiene og til Sverige. Det de driver med er livsfarlig, men nå er det aktivistlinja som gjelder. De er norske patrioter og nasjonalsinnede kommunister. Etter at den illegale pressen og annet motstandsarbeid i Stavanger var lagt øde i 1942,

kunne de ikke holde seg i ro. Noen måtte fylle tomrommet som oppstod. Som den eneste motstandsgruppa ville de kombinere motstandsarbeid og partibyggning. I løpet av ni måneder hadde de langt på vei lyktes i å reorganisere den illegale lokale organisasjonen i det kommunistiske partiet.

De er advart før roturen til Lerang: Gestapo hadde vært hjemme hos Ferdinand Tjemsland flere ganger for å pågripe ham. Knut Haugneland visste også at Gestapo rykket stadig nærmere. Dagen før avreisen til Lerang traff han den niårige nevøen sin, Kjell Skimmeland i Andabakken. Knut var spent, og bekymret: - Skaff meg alt du kan av hermetikk. Vi må komme oss vekk, sa han til nevøen.⁵

Ute i Gandsfjorden får de fire slep av motorbåten til partikameraten Astrup Meyer Hansen et stykke. Men det gjelder å ikke vekke oppsikt, så de ror det meste av strekningen. De kommer til Lerang sent om ettermiddagen og legger til ved båtstøet innerst i Lerangsvågen.

Georg Osnes (i forgrunnen til høyre) og arbeidskamerater fotografert på Rudlå ca. 1943, med Gassverket i bakgrunnen. Georg Osnes ble skutt i Trandumsbogen 9.5.1944. Foto: Privat

På vei til hytta passerer de landstedet til NS-mannen Peter Haukås Malde. Der støter de på Odd Anker Olsen. Den unge NS-mannen og frontkjemperen er svigersønn til Haukås Malde. Anker Olsen viser stor interesse for de fire mennene. De kommer til hytta ved Lerangsvatnet og går straks i gang med å lage avisa. De trykker 500 eksemplarer om natta i fjellsida overfor hytta. Alt skjer på et sted hvor de har god oversikt over området nedenfor. Trykkeriutstyret, litteratur og noe sprengstoff legger de i en sinkkiste, som de graver ned. På morgenkysten legger de seg til å sove.

Ferdinand Tjemsland reiser til Stavanger tidlig om morgenen lørdag 7. august 1943 med «M/S Høgsfjord». Han har med seg en ryggsekk fylt med 500 eksemplarer av *Frihet*. Presis klokka ni legger kaptein Sverre Ims til ved Steinkarkaien. Odd Anker Olsen er med på båten og holder et våkent øye med Tjemsland. Gestapo er allerede tipset og Gestapo-sjefen Arnold Hölscher står klar på kaien. Hölscher hadde jobbet i kjent stil. Han hadde spanet på Tjemsland-gruppa i flere måneder. Nå var han klar til å slå til. En ung NS-mann hadde hjulpet til og kom til å bli hedret av Germanske SS for dette. Hölscher sa til sin assistent Hans Georg Steudel om morgenen: – Bli med til byen, vi aksjonerer.⁶

Denne lørdagsmorgenen er det som vanlig mye folk på Steinkarkaien. I tillegg er tysk havnepoliti på plassen. Alle passasjerene blir avkrevd grenseboerbevis da «Høgsfjord» legger til kai. Tjemsland har ikke dette og forstår at han er i en desperat situasjon. Han kaster fra seg ryggsekken, begynner å gå mot butikken til firmaet *Rasmussen og Racine* på Østervågskaien, løper opp i Østervåg, deretter opp Sølberggata. Utenfor Sølberggata 13 gjemmer han seg i en avløpskum. Men hunden hans legger seg på kumlokket og han er avslørt. Tjemsland blir tatt av Odd Anker Olsen og en tysk soldat. Deretter må han til Gestapo-kjelleren for avhør.

Samme formiddag drar Hölscher med Gestapo-skøyta til Lerang med 15 mann om bord. 10 av disse er tungt bevæpnede tyske soldater. Det ligger an til et slag. Tjemsland er også tvunget til å bli med tilbake til Lerang. Skøyta legger til like nedenfor hytta til tidligere Stavanger-ordfører Torjer Meling. I vinduet der står Valbjørg Lerang og ser på. Det som skjer den neste timen gjør et mektig inntrykk på

7-åringen. Tyskerne marsjerer raskt den ene kilometeren opp til Knut Haugnelands hytte og Hölscher banker på. Samtidig retter en tysk soldat et maskingevær inn vinduet. Lilly Haugneland (søster til Knut Haugneland) med datteren Irene på armen, lukker opp. Hun var også på hytta denne helga, men blir nå beordret opp i andre etasje. Hun roper på Knut, som sier til kameratene: - Stå opp, det er fullt av nazister utenfor. Men det er for sent. De lå og sov og er sjanseløse. De blir tatt med utenfor og Olaf Larsen blir mishandlet. Hölscher brøler at han vil vite hvor kista er gravd ned. Så går Hölscher på Haugneland. Tjemsland går imellom og prøver å holde ham utenfor saken, men begynner så å gå mot gjemmestedet til kista.

Sinkkista blir funnet nedgravd. Alle blir tatt. Valbjørg Lerang og en venninne ser at de må bære den tunge kista med trykkeriutstyret mellom seg ned til båten. Over 70 år etter vil de ennå erindre at den ene arrestanten blør fra slag han har fått. Gestaposkøyta tar av fra Lerang. Nå skal de fire inn til tunge avhør i Gestapo-kjelleren.

Så fulgte arrestasjoner i rask rekkefølge. Magnus Nilsen, Henry Victor Larsen og Peder Myge samme dag, 20. august, Georg Nordbø 20. september. Vi kjenner til detaljer rundt arrestasjonen av Arthur Emanuelsen. Karl Emanuelsen, den gang ni år, husker godt det som skjedde: Klokka 18.00 stoppet en av Gestapos kassebiler utenfor Spilderhauggata 22. Med i bilen var Arnold Hölscher, Gestapo-tolken Herbert Geicke⁷ og to til. Arthur var ikke hjemme da, men alle de tilstedeværende i huset måtte vente til kl. 21.30 – portforbudet. Arthur kom presis og ble straks tilropt: *Die Hände hoch!* Han ble beordret ut i bilen og kjørt til Gestapo-kjelleren for avhør. Det var siste gang familien så ham.⁸

Georg Nordbø skriver fra Lagård fengsel dagen etter til kona Astrid: «- Du var vel overrasket da jeg ikke kom hjem i går...».⁹ Han ble tatt på jobben, men håper han er raskt ute igjen.

Med unntak av Peder Myge og Ferdinand Tjemsland vet vi lite om hva den enkelte gjennomgikk i Gestapo-kjelleren. Karl Emanuelsen fikk imidlertid være med sin onkel Oscar dit for å gi Arthur rene klær. Han fikk i retur en blodig, opprevet skinnjakke. Arthurs mor Eline gråt med jakken i fanget den dagen.¹⁰

Kunngjøring om henrettelsene fra
Der höhere SS- und Polizeiführer
Nord sendt til norske aviser. Stavanger
Avis 10.5.1944.

Dødsdommene faller

De arresterte i Tjemsland-gruppa satt på Grini høsten 1943 og våren 1944. Sensurerte brev ble «lovlig» distribuert, men meldinger ble også smuglet ut og unngikk sensuren. Det kunne være litt tekst på en papirstrimmel eller på toalett-papir. Det gjennomgående temaet var å trøste sine nærmeste og håpe på løslatelse.

Dødsdommen over Tjemsland-gruppa falt 31. mars 1944. I dommen het det blant annet at de var i ferd med å reorganisere det kommunistiske partiet, at de drev med spionasje og hadde planer om å sprengte «livsviktige bedrifter»¹¹ «Virksomhet for en fiendtlig stat» var likevel det mest alvorlige tiltalepunktet. Det må forstås som spionasje til fordel for Sovjetunionen, men også det allierte Storbritannia. I tillegg til de åtte fra Stavanger, ble Martin Johansen fra Egersund dømt til døden. Martin var også NKP-medlem. Han fikk smuglet ut et brev der han skrev at rettssaken var «et komediespill».¹²

Ferdinand Tjemsland skriver også brev fra dødsella. Han forteller at han har blitt frelst, men også som kristen står han fast på sin kommunistiske overbevisning. Georg Nordbø søker om benådning. Han har fått hjelp til å skrive søknaden på tysk, og den er stilet til Hitlers mektigste mann i Norge, Josef Terboven. Georg poengterer at han bare har vært med på én studiesirkel og lyttet på radio. Det kvalifiserer ikke til dødsstraff, skriver han. Han ber innstendig for kone og to små barn hjemme. Dessuten har han gamle foreldre som trenger omsorg. Men Terboven viser ingen nåde. Alle de ni blir skutt 9. mai 1944.

Ingen i familien kjente til henrettelsene før de sto omtalt i avisene. Hendelsen fikk imidlertid internasjonal oppmerksomhet. En islandsk avis og Nordisk Tidende i USA slo tragedien opp på førstesida. Familiene fikk beskjeden gjennom kiosker og aviser. Det var et voldsomt sjokk, de håpet til det siste på benådning. Ferdinand Tjemslands søster besvimte da hun leste at broren var skutt. Hun fikk hodeskader da hun falt i gata, og måtte på sykehus. Karla, søster til Knut Haugneland, ble sengeliggende i flere uker.

Odd Anker Olsen blir dømt og benådet – skjebnens grusomme ironi

Fortellingen om Tjemsland-gruppa kan ikke forstås uten å se på angiveren Odd Anker Olsens virke og skjebne. Han

Omtalen av begravelsen av de åtte
fra Stavanger, Stavanger Aftenblad
16.7.1945. Ferdinand Tjemsland er nr.
2 fra venstre.

Ti dødsdommer og fire tukthusdommer for virksomhet for en fiendtlig stat. Dødsdommene er full- byrdet.

Der Höhere ff- und Polizeiführer Nord meddeler: Das ff- und Polizeigericht har dømt

Georg Osnes,
Ferdinand Tjemsland,
Arthur Waldemar Emanuelson,
Knut Haugnaland,
Magnus Nilsen,
Henry Viktor Larsen,
Arnt Anderson,
Georg Ingvar Nordbø, alle fra Stavanger, og
Martin Johanson fra Egersund
til døden for virksomhet for en fiendtlig stat.

Videre er Hermann Johann Dahl fra Stavanger dømt til Otto års tukthus, Guthorm Hunsvæg fra Sæviand til fem års tukthus og

Halvor Tjelmeland fra Stavanger til fire års tukthus for virksomhet for en fiendtlig stat.

Einar Toralf With fra Stavanger er dømt til to års tukthus for å ha lyttet ulovlig til fiendtlige sendere.

Med unntagelse av Larsen, Nilsen og With var de dømte allerede før besettelsen av Norge medlemmer av det kommunistiske parti. I den siste tiden hadde de nyorganisert partiet i Stavanger og allerede gjort forberedelser til en oppløsende og opprørske virksomhet. Bl. a. hadde de stjålet sprengstoff og forberedt sprengninger i livsviktige bedrifter. With tok kontinuerlig opp engelske nyheter og spredte dem videre.

Videre er Johan Alfred Gøranssen fra Kolbotn dømt til døden for undergravning av forsvarskraften. Gøranssen forledet sommeren 1943 den norske ff-Panzergranadier Fritjof Olsen til faulukt.

Dødsdommene ble bekreftet og fullbyrdet ved skytning etter at et benadningssandragende var blitt avvist.

ET FOR ROGALAND

53. årgang

Mandag 16 juli 1945

ED DEN STORE BISETTELSEN I DAG

Vi bringer her billedene av de 8 stavangerne, som i dag skal bisettes. Det er fra venstre til høyre:

Georg Osnes, Ferdinand Tjemsland, Arthur Waldemar Emanuelson, Knut Haugnaland, Magnus Nilsen, Henry

Victor Larsen, Arnt Andersen og Georg Ingvar Nordbø.

De ble, sammen med Martin Johansen fra Egersund, dømt til døden og henrettet i Trandumskogen 10 mai 1944.

Alle disse unge menn hørte til arbeiderbevegelsen og stod organisasjonens ledere nær. Og de gikk alle aktivt inn i kampen mot fienden. Det er derfor rimelig at arbeiderbeveg-

sen vil reise en minnestøtte over sine falne kamerater.

Bisetteshøytideligheten begynner i Petrikirken kl. 18. Fra kirken føres urnene til Eiganes kirkegård.

fikk som tidligere nevnt en utmerkelse av Germanske SS for å ha angitt Tjemsland-gruppa. Videre ble han satt til å lede straffeeksersis på Grini. Mennene i Tjemsland-gruppa måtte altså utsettes for straffeeksersis av sin angiver! I tillegg hadde Anker Olsen som spesialoppgave å verve unge nordmenn til å slåss for tyskerne på Østfronten. Han ble i januar 1947 dømt for angiveriet, frontkjempertjeneste og straffeeksersisen på Grini.

Aktors tiltale lød på 18 års tvangsarbeid, ganske «nær» dødsstraff. Han ble dømt til 10 års tvangsarbeid i Gulating lagmannsrett. Dommen ble stadfestet av Høyesterett. Anker Olsen sonet under to år. På grunn av fysiske og/eller psykiske plager, ble han så erklært «soningsudyktig». I 1950 ble han benådet av «Det kongelige justis- og politidepartement». Da var han allerede flyttet til Gausdal. Han slapp også å betale de 2000 kronene han ble dømt til å betale den norske stat, ja til og med inndrivingskostnadene på kr 7,80 ble strøket. Den norske rettsstaten var blitt raus i 1950.

Den unge tobarnsfaren fra Straen, Tjemsland-gruppas tapre Georg Nordbø søkte også som nevnt om nåde. Men *han* måtte se sin benådningssøknad bli knust av Josef Terboven og falt for kulene 9. mai 1944. Det var virkelig skjebnens grusomme ironi.

Den illegale virksomheten som førte til dødsstraff

Knut Stahl skriver i «Motstandskampen 1940-1945» at henrettelsene av de ni var represalier.¹³ Stahl dokumenterer ikke sin påstand, og den virker spekulativ. Hva skulle tyskerne «hevne»?

Hölscher-assistenten Hans Georg Steudel sa under ed at Tjemsland-gruppa ikke hadde gjort noe som kvalifiserte til dødsstraff.¹⁴ Kanskje tenkte han at ingen ble henrettet som følge av storaksjonen mot den illegale pressen i 1942, og at «Frihet» kom ut i bare to nummer. En opprulling av NKU-laget i Kristiansand med tilhørende dødsdom førte dessuten til benådning av samtlige. Ut fra det som var offentlig kjent i etterkrigsåra virket dommene mot Tjemsland-gruppa strenge. *Hvorfor ble medlemmene av Tjemsland-gruppa i Stavanger likevel så nådeløst skutt?*

Bakgrunn: Et lite NKP-miljø i Stavanger før 1940

NKP stod svakt i Stavanger før 1940 og fikk aldri inn mer enn én representant i bystyret. Bjarne Andersen, senere teatersjef ved Rogaland teater, satt i bystyret for NKP fra 1937. På lista det året sto også tre av de dødsdømte, Georg Osnes, Knut Haugneland og Georg Nordbø. Olaf Larsen, som var med på Lerang 6. august 1943, var valgt til bystyret som eneste NKP-er i 1934. Ved konstitueringen av bystyret i desember 1934 ble han regelrett arrestert i bystyresalen. Den såkalte «ugildhetsbestemmelsen» i kommuneloven gjorde at Larsen ikke var valgbar. Larsen hadde vært arbeidsledig og mottatt fattigstøtte. Ordfører Johan Marnburg forlangte at Olaf Larsen måtte forlate salen. Larsen sa da med fast stemme: «- Jeg er valgt som det arbeidende folks representant og nekter å fratre». Det endte med at ordføreren tilkalte politiet for å få Larsen fjernet.

Allerede i 1939 hadde medlemmene i NKU-laget i Stavanger diskutert faren fra fascismen og gitt seg selv dekknavn. Arne Gauslå, leder i Norges Kommunistiske Ungdomsforbund (NKU) besøkte NKU-laget sommeren 1940 for å diskutere kampmetoder mot de tyske okkupantene. Allerede i mai 1940 var dessuten Ferdinand Tjemsland og flere av hans brødre i gang med motstandsarbeid. Ferdinand var da pasifist, men bidro med sanitetsarbeid mens kampene ennå pågikk i Nord-Norge i mai 1940. De unge stavangerkommunistene hadde også tidlig under okkupasjonen kontakt med Lars Nordbø. Lars var sentralstyremedlem i NKP. Han omgikk «ikke-angrepsavtalen» mellom Tyskland og Sovjetunionen og drev med spionasje på tyske anlegg allerede i 1940. Lars Nordbø rapporterte til Moskva, hvor han hadde vært både elev og lærer på Lenin-skolen på 1930-tallet.

Tjemsland-gruppa blir til

På bakgrunn av et intervju med Helge Hansen kan vi tidfeste oppstarten av Tjemsland-gruppa ganske nøyaktig.¹⁵ Helge Hansen framsto senere under okkupasjonen som den fremste sabotøren fra Stavanger. Han hadde på spektakulært vis rømt fra fengselet på Lagårdsveien lille julaften 1942. Helge tok inn hos Elias Gabrielsen i Dokksmauet. Elias var nestor i byens kommunistlag og ble mentor for Tjemsland-gruppa. Elias skvatt sikkert da Helge plutselig dukket opp på sove-

rommet og ba om å få husly. Dagen etter flyttet Helge et par hundre meter bort til Arthur Emanuelsen i Spilderhaug-gata. Helge feiret julaften der, vel vitende om at Gestapo drev klappjakt på ham. Det er usikkert om han fikk sove den natta, men han fikk ligge i Arthur Emanuelsens seng med Karl Marx vaktende på veggen. Etter dette var Helge flere dager hos blant andre Ferdinand Tjemsland og Henry Victor Larsen før han kom seg til Ryfylke og videre over til Sverige. Helge Hansens flukt kom følgelig i kjølvannet av opprullingene av de illegale avisene. Samtidig startet Tjemsland-gruppa sin virksomhet. Kontinuitet i motstandsarbeidet var dermed sikret.

«Meldungen aus Norwegen»: Storaksjon mot kommunistene i Stavanger

Ved hjelp av tyskernes meldinger fra Stavanger og Oslo til Berlin, «Meldungen aus Norwegen 1940-45» kan vi følge Tjemsland-gruppas aktiviteter fra årsskiftet 1942/-43.¹⁶

Det startet med studiesirkel hjemme hos Elias Gabrielsen. Temaene skal ha vært politisk ideologi, samt lønns- og tariffspørsmål. Georg Osnes ledet den første studiesirkelen. Så ble Tjemsland-gruppa involvert i spionasje til fordel for de allierte, blant annet av Sola flyplass. Rapporter ble sendt til norske myndigheter i London. De hadde faste møter på loftet i Kyviksveien 18. Lille Karl Emanuelsen fikk bli med sin onkel Arthur til de strengt hemmelige møtene. Karl fikk ikke være til stede i selve møterommet, og måtte sitte på kjøkkenet utenfor. Men han var en tålmodig gutt og var fornøyd med å få spise kjeks mens han ventet på sin kjære onkel.

Partibygingen startet med at det ble etablert *Gruppe Øst* og *Gruppe Vest*. Disse ble igjen inndelt i undergrupper, gjerne med fire mann i hver. Georg Osnes var en av gruppelederne fra starten, Ferdinand Tjemsland trolig også. Etableringen av smågrupper skulle starte i Stavanger og Sandnes, og så utvides til å gjelde hele Rogaland. Magnus Nilsen skulle knytte gruppene sammen.

Kommunikasjon med NKPs illegale sentralledelse var en stor utfordring. Tjemsland-gruppa kom derfor til å operere delvis uten kontakt oppover i organisasjonen. NKU-eren og læreren Halvor Tjelmeland hadde vært på Østlandet for å få kontakt med partiledelsen, men uten å lykkes. Våren/for-

Hytta ved Lerangsvatnet hvor Gestapo aksjonerte 7. august 1943.
Foto: Privat.

Gestapo-skøyta la til ved brygga midt på bildet 7. august 1943.
Ca. 10 tyske politifolk bevæpnet med maskingevær deltok i aksjonen på Lerang. Foto: Privat.

sommeren 1943 ble det etablert forbindelse med Ragnvald Mauritzen, Stavanger-mann og medlem av sentralledelsen i NKP. Mauritzen klarte å komme seg unna da Tjemsland-gruppa ble sprengt, og kom i 1944 tilbake til Rogaland som sentral aktør i motstandsarbeidet.

I «Meldungen aus Norwegen» kan vi også lese at NKPs illegale organisasjon i Stavanger/Rogaland hadde disse avdelingene: Sabotasjeavdeling, spionasjeavdeling, organisasjonsavdeling og økonomiavdeling. Det heter også i de tyske meldingene at Tjemsland-gruppa planla: Sabotasje mot tyske anlegg, særlig proviantanlegg og sprenging av hermetikkfabrikker for å hindre tyske forsyninger.

Tjemsland-gruppa hadde også planer om å sprengre byens rotasjonspresse. Dette ville i så falle ramme NS-avisa *Stavanger Avis*.

Nyhetsformidling ble en hovedoppgave for Tjemsland-gruppa. Avisa *Frihet* ble trykket og distribuert på forsommeren 1943. Gjennom *Frihet* prøvde Tjemsland-gruppa å gå bredt ut, men samtidig argumentere for kommunistenes aksjonslinje.

Oppsummert hadde Tjemsland-gruppa gjennomført eller planlagt en rekke aksjoner, som samlet sett kunne kvalifisere for dødsstraff. Det avgjørende for dødsdommene synes likevel å være at Tjemsland-gruppa var en kommunistisk gruppe. Ikke alle som deltok var NKP-medlemmer eller sympatiserte med partiet. Noen av de 130 som ble arrestert tilhørte Arbeiderpartiet, men ble omtalt som «kommunister» i «Meldungen aus Norwegen». Tyskernes meldinger til Berlin inneholdt som oftest et eget kapittel kalt «Kommunismus. Marxismus» - kommunisme, marxisme. Det ble her dokumentert at tyskerne stilte den kommunistiske motstandskampen i en egen klasse. Tyskernes frykt for oppbyggingen av en kommunistisk partisan-organisasjon i Stavanger-distriktet var trolig den avgjørende faktoren som førte til dødsdommene mot Tjemsland-gruppa.

Til «fallskjermen». Skuddene faller

Dødsdommene mot Tjemsland-gruppa falt 31. mars 1944. De ble da plassert på den såkalte «Fallskjermen», Grinis mest fryktede avdeling. 30-40 mann, mange dødsdømte, var samlet i ett rom. Ingen ble luftet, det var bare å vente. Noen klarte likevel å få smuglet ut sine siste meldinger hjem.

De ble hentet fra Grini sent på natta for å fraktes til Trandumskogen. Alle klær av verdi måtte av og de ble bundet sammen to og to. Så ble de beordret opp i lastebiler med presenning. Etter at skuddene falt den tidlig om morgenen 9. mai 1944 ble alle fra Tjemsland-gruppa lagt i grav 17 i Trandumskogen.

Gravene ble åpnet i mai 1945. Familiemedlemmer måtte identifisere sine nærmeste. Hjalmar Emanuelsen kom rett fra konsentrasjonsleir i Tyskland. Han måtte identifisere sin bror Arthur. Hjalmar bekreftet at det var ham og kunne samtidig kjenne igjen sin egen svoger Arnt Andersen. Arthur og Arnt var bundet sammen med en ståltråd ved overarmen.

Levningene ble fraktet hjem til Stavanger i mai 1945 og en storstilt felles begravelse ble holdt 16. juli 1945. Byens største kirke, St. Petri kirke, var for liten denne dagen. «Det var uten tvil det største likfølget som noen gang har vært i Stavanger», skrev *1ste Mai*.¹⁷

Hvorfor en glemte historie?

Dette skrev journalist Jan Petter Helgesen om Tjemsland-gruppa i *Stavanger Aftenblad* 7. mai 1994:

«Deres kamp og skjebne er nesten helt glemte. Få stavangerere vet i dag årsaken til at åtte menn i sin beste alder ligger side om side på Egenes».

«Senere har det vært lite oppmerksomhet omkring de døde kommunistene. Den kalde krigen i etterkrigsårene og folks voksende kommunistfrykt gjorde at byens befolkning ikke ofret så mange tanker på de åtte.»

I den «offisielle» krigshistorien som ble utgitt av Stavanger kommune i 1962, heter det om Tjemsland-gruppa at ni mann ble skutt 10. mai 1944 (datoen er sannsynligvis feil - JMA). De ble henrettet som *reprasalier uten forutgående rettsak og dom*, skriver Knut Stahl.¹⁸ Jeg har her vist at tiltalepunktene var alvorlige nok for å ilegge dødsstraff. Det ble avholdt en rettsak med påfølgende dom, riktignok beskrevet som en komedie. Stahls noe misvisende opplysninger er gjentatt i artikkelen i *Stavanger Aftenblad* i 1994 under overskriften «De ble henrettet uten lov og dom».

Basert på mine funn, og særlig det som framkommer i de offisielle tyske rapportene «Meldungen aus Norwegen», burde påstandene i Stavanger kommunes historieverk vært

Knut Haugneland, Arthur Emanuelsen og Henry Viktor Larsen ble alle skutt i Trandumskogen 9. mai 1944.

dementert for offentligheten. De åtte som ligger begravet på Eiganes ble skutt fordi de utgjorde en alvorlig trussel mot den tyske krigsmakten. Som kommunistisk gruppe ble de sett på som særlig farlige.

Tjemsland-gruppa er omtalt i to bøker om den kommunist-dominerte sabotasjeorganisasjonen (Saborg), som kom i 2015: «Sabotører i Vest» av Lars Borgersrud og Inge Bjørnar Eriksen og «Saborg – også vi, når det blir krevet» av Ole-Jacob Abraham og Terje Olsen. Begge bøkene legger hovedvekt på det kommunistiske motstandsarbeidet som skjedde etter opprullingen av Tjemsland-gruppa. I disse bøkene er «Meldungen aus Norwegen» brukt som kilde i tillegg til den eldre lokale krigslitteraturen.

Artikler i aviser, årbøker og liknende hvor Tjemsland-gruppa er omtalt er stort sett basert på Knut Stahls bok og Bernhard Lunds hefte utgitt av *Stavanger Aftenblad* i 1962.

Det er flere årsaker til at Tjemsland-gruppa er en «glemt» fortelling. For det første var gruppa knyttet til det kommunistiske partiet. NKP gjorde sterke valg i Stavanger i 1945 og 1947. Partiet fikk 15,1 prosent og 12,3 prosent av stemmene ved de to kommunevalgene. Ved stortingsvalget i 1945 var stemmeandelen 14,8 prosent. Sammenliknet med siste valg før krigen økte Stavanger-partiet mest av alle norske byparti av NKP. Kommunistene i Stavanger samlet flere velgere enn Høyre i halvparten av byens valgkretser så sent som i 1947. Nedgangen for partiet startet tidlig i 1948 med Einar Gerhardsens Kråkerøy-tale, hvor han gikk hardt ut mot NKP. Kommunistene gikk da fra å være norske frihetskjemper og patrioter, til å bli kalt for potensielle landsforrædere. Under den kalde krigen var det langt mellom historikere, journalister eller andre som tok for seg den kommunistiske motstandskampen. Skolenes lærebøker viste samme tendens: Milorg/ Hjemmefronten ble fokusert, mens kommunistenes innsats ble fortiet.

Allerede da Stavanger bystyre i 1947 vedtok at kommunen skulle utgi et verk fra okkupasjonsårene, var det strid om vektleggingen av kommunistenes motstandskamp. NKP foreslo at Ragnvald Mauritzen, tidligere journalist i *1ste Mai*, skulle ha redaktøransvaret. Forslaget fikk bare NKPs egne stemmer og valget falt på høyesterettsadvokat Trygve Wyller som redaktør. Senere ble journalist Knut Stahl medredaktør og forfatter av det bindet hvor Tjemsland-gruppa er omtalt.

Den andre årsaken til at Tjemsland-gruppa er relativt lite omtalt, er at den var aktiv mellom to omfattende faser i motstandsarbeidet: Opprullingen av avisene i 1942 og Saborgs aktive periode fra november 1944. Tjemsland-gruppa har derfor blitt sett på som et *intermezzo*. En rekke av dem som senere sto fram som muntlige kilder (Helge Hansen, Einar Andreassen og Ragnvald Mauritzen), opererte ikke i Stavanger-distriktet hele eller deler av 1943. Tjemsland-gruppas betydelige plass i «Meldungen aus Norwegen», som kom ut i 2008, er heller ikke gransket i særlig grad tidligere. Minimum sju rapporter fra høsten 1943 omhandler gruppas virksomhet. Det må til slutt nevnes at de pårørende til de henrettede nesten ikke har blitt kontaktet av historikere og journalister gjennom de mange tiårene som har gått siden okkupasjonen.

Oppsummert framstår inntrykket av Tjemsland-gruppa sin innsats er en glemt historie. Den mest dramatiske aksjonen med de mest alvorlige følger under okkupasjonen er mangelfullt behandlet i krigshistorien. 10 liv gikk tapt under aksjonen mot Tjemsland-gruppa, hvorav 9 fra Stavanger. 130 menn og kvinner ble arrestert. Det var det største anslaget fra Gestapo i Stavanger mot norske motstandsfolk under okkupasjonen.

Hva som drev disse store patriotene kan vi bare fantasere om i dag. Det vi vet er at de unge mennene i Tjemsland-gruppa ikke kunne sitte stille og se at en hel befolkning led. Ferdinand Tjemslands bror skrev en gripende nekrolog om Ferdinand i lokalavisene i juli 1945. Han avslutter med å fortelle at Ferdinand var en habil musiker og det gjeveste han hadde var et piano. Han solgte sitt dyrebare pianospill for å finansiere motstandsarbeidet.

«Du har nok ikke lenger brukt for spillet, men du står høyt blant dine kamerater i dag. Du falt for din sak og for Norge. Jeg vil så gjerne ha fortalt om alle de episoder og eventyrlige bedrifter du og dine kamerater utrettet, men det ville bli en hel bok», skrev broren i minneordet.¹⁹

Alt Tjemsland-gruppa foretok seg, hadde et nasjonalt tilsnitt. Som kommunister var de internasjonister, men i kampen for Norges frihet var det nasjonale viktigst. Tjemsland-gruppa representerte både kontinuitet og et høydepunkt i den lokale motstandskampen i Stavanger-distriktet. Tiden er inne for å løfte opp og fram heltene i Tjemsland-

gruppa blant de fremste frihetskjemperne under den tyske okkupasjonen.

Litteratur:

Abraham, Ole-Jacob og Terje Olsen: *Saborg – «også vi, når det blir krevet. Likvidasjoner og sabotasje i Bergen og Stavanger 1943-1945.* 2015. Bergen.

Berglyd, Jostein: *Egersundere og dalbuer i kamp 1940-1945.* 1988. Egersund.

Borgersrud, Lars og Inge Bjørnar Eriksen: *Sabotører i Vest. Sabotasjeorganisasjonen på Vestlandet 1940-1945.* 2015. Bergen.

Johansen, Anders: *Særøppgave. Livssyn.* 1999. Oslo.

Larsen, Stein Ugelvik (red.) *Meldungen aus Norwegen 1940-1945.* 2008. Oslo.

Lund, Bernhard: *Det hendte i Rogaland: Blad fra heimefrontens saga.* 1960. Stavanger.

Stahl, Knut: *Motstandskampen 1940-45.* 1962. Stavanger. *Stavanger Aftenblad* 1945-1947.

1ste Mai 1945-1947.

Muntlige kilder:

Helge Hansen, intervju 24.2.1992

Valbjørg Vistnes, samtale 20.1.2017

Følgende slektninger av deltakerne i Tjemsland-gruppa har bidratt med muntlige opplysninger, lånt ut bilder, brev og annet materiell: Øyvind Nordbø, Ernst Osnes, Konrad Osnes, Kjell Skimmeland, Knut Olav Haugneland, Karl Emanuelsen, Johnny Emanuelsen, Karen Hvidsten, Victor Henry Larsen, Inger Larsen og Tore Tjemsland.

Noter

- 1 Tallet på arresterte er gjengitt i rettsdokumentene i landssviksak mot Odd Anker Olsen, Landssvikarkivet, Riksarkivet (RA/S-3138/0028). Tallet 130 framkommer også i Stavanger Aftenblads referat fra rettssaken mot Odd Anker Olsen 15. januar 1947. Benevnelsen *Tjemsland-gruppa* ble brukt under rettssaken. Den kan ses på som navn på den firemannsgruppa som ble arrestert i aksjonen på Lerang. Her er den brukt utvidet om de ni som ble dømt til døden 31.3.1944 og de som samarbeidet med disse i reorganiseringen av NKP i Stavanger i 1943. I «Meldungen aus Norwegen» omtales NKPs Stavanger-avdeling bare som «kommunistischen Gruppe» (Larsen 2008: 1219).

- 2 Navn på de åtte fra Stavanger skrives forskjellig i ulike kilder. På bakgrunn av opplysninger fra familiene, folketellinger, pass og tilsvarende kilder brukes skrivemåten som framgår av teksten. I denne artikkelen brukes dessuten de fornavnene de brukte til daglig: *Arthur Emanuelsen, Georg Nordbø, Magnus Nilsen.*
- 3 Ulike kilder oppgir ulike dødsdatoer. Noen kilder oppgir at Nordbø, Nilsen og Tjemsland ble skutt 10. mai og de øvrige 9. mai. I og med at henrettelsene ble kunngjort i avisene allerede 10. mai, brukes 9. mai her.
- 4 Arrestasjonen av Sverre Myge kom som et resultat av opprullingene av den kommunist-dominerte Saborg-gruppa i Stavanger.
- 5 Opplyst av Kjell Skimmeland 22.1.2017.
- 6 Uttalelsen er referert i Hans Georg Steudels vitneforklaring i saken mot Odd Anker Olsen
- 7 Herbert Geicke ble året etter likvidert på Li i Riska av Helge Hansens Saborg-gruppe
- 8 Opplyst til forfatteren av Karl Emanuelsen 23.10.2016.
- 9 Brev fra Georg Nordbø til kona Astrid datert 21.9.1943.
- 10 Opplyst av Karl Emanuelsen 23.10.2016
- 11 Aftenposten 10.5.1944
- 12 Berglyd 1988: 194
- 13 Stahl 1962: 249
- 14 Uttalelse fra Hans Georg Steudel i saken mot Odd Anker Olsen
- 15 Intervju med Helge Hansen 24.2.1992. Han forteller her om sitt kjennskap til Tjemsland-gruppa
- 16 Larsen 2008: 1229ff
- 17 1ste Mai 17-7.1945
- 18 Stahl 1962: 249
- 19 Minneord signert «Bror og kamerat.». Stavanger Aftenblad og 1ste Mai 24.5.1945

JAN GJERDE

«NYTT FORUM» 1954 – 1957

Hvordan var det å være kommunist i Stavanger under den kalde krigen på 1950-tallet? Lite er overlevert og tidsvitnene tynnes i rekkene. Så dukket det våren 2017 opp en protokoll for Ungdomssamfunnet Nytt Forum for perioden 1954 – 1957. Den ble funnet i Kari Hauge Rasmussens etterlatte papirer. Nytt Forum er lite kjent fra andre kilder, og noen samlet framstilling av virksomheten foreligger ikke. Det viste seg at protokollen inneholdt mye nytt stoff som utdyper bildet av 1950-tallets organisasjonsliv i Stavanger og også bidrar til tidsbildet.

Nytt Forum virket i en tid hvor kald krig og frykt for kommunismen førte til at takhøyden i det politiske og offentlige liv ble senket så lavt at det kunne være vanskelig for mange å stå oppreist. Initiativtakere og ledere i Nytt Forum var ekteparene Arnt Bækholt¹ og Ingeborg Bækholt² - Kari Hauge Rasmussen³ og Eivind Rasmussen.⁴

Jeg ble kjent med Arnt, Ingeborg, Kari og Eivind under Kampanjen mot Atomvåpen våren 1960. I 1962 ble jeg leder av Sosialistisk Ungdomslag i Stavanger, og jeg fikk da mange venner i det radikale miljøet.

På mange måter er det Arnt og Ingeborgs fortellinger som har gitt meg glimtvis innblikk i tidsånden på 1950-tallet. Men jeg var også en litt bråmoden ungdom. Jeg ble 13 år i 1956 da folkeoppstanden i Ungarn gjorde sterke inntrykk. Jeg husker godt kvelden den 4. november, da statsminister Imre Nagy i en desperat, knitrende radio-overføring appellerte til Vesten om å hjelpe Ungarn etter at sovjetiske styrker rykket inn i landet. Dette var nok den enkeltbegivenhet som i sterkeste grad førte til min politiske «oppvåkning».

Jeg kjente ikke Kari Hauge Rasmussen og Eivind Ras-

Familien Bækholt julen 1956, f.v. Torborg, Ingeborg, Åsmund, Arnt og Sigrid. Foto: Privat

mussen like godt. Jeg husker at jeg høsten 1962 tok en telefon til Kari i forbindelse med at jeg var tatt ut til å delta i en norsk undomsdelegasjon som skulle på et 14 dagers opphold i Leningrad og Moskva. Vertskapet var Komsomol, det sovjetiske kommunistpartiets ungdomsorganisasjon. Jeg spurte Kari om råd når det gjaldt gaver jeg kunne ta med på reisen. Merkelig nok ble jeg minnet om dette i 1999, da episoden ble omtalt i pressen i forbindelse med mappene til Kari og Eivind, og jeg kjente meg igjen. Det var visst ikke grenser for hva Overvåkingspolitiet fant ut at var mistenkelig under den kalde krigen.

Kommunistene i 1945

I kjølvannet av seiersrusen over nazismen fikk kommunistpartiet i Stavanger 15,1 % oppslutning og 10 representanter ved kommunevalget i 1945. Det var 3.575 personer som stemte kommunistisk i byen. På Spilderhaug i valgkretsen Nylund stemte opp mot halvdelen av den mannlige befolkningen kommunistisk. Ved valget i 1947 sto kommunistene fortsatt sterkt i Stavanger, med 12,3 % oppslutning og 8 medlemmer av bystyret.

Oppslutningen om kommunistene var høy i de fleste land i Vest-Europa etter krigen og ble sett på som utslag av sympati med Sovjetunionens krigsinnsats og de kommunistiske motstandsgruppene illegale aksjoner.

Kommunistenes innsats og virke under den tyske okkupasjonen av Norge er fram til nyere tid underkommunisert eller fortiet. I første rekke er det Max Manus og Gunnar Sønsteby som har erobret fortellerstemmene i historien om norsk motstandsbevegelse. Kommunistenes innsats i Pelle-gruppa i Oslo-området, og Helge Hansens og Einar Andreassens aktiviteter i Stavanger-området ble fortiet. Det er først i de seinere år at dette har dukket opp igjen som viktige begivenheter i den nasjonale fortellingen om kampen mot okkupasjonsmakten.⁵ Men folk var ikke uvitende i 1945. Ingeborg Bækholt fortalte i et notat som dukket opp i 2005, at da hun og broren Helge Hansen gikk i 1. maitoget i Stavanger, ble de hyllet av folk langs ruta.

Til tross for den store innsatsen i motstandsarbeidet i Norge, var hovedregelen at kommunistene ikke ble gitt noen offisiell anerkjennelse etter krigen. De fleste fikk ikke engang deltakermedaljen. Over 200 tillitsvalgte og ledende

kadere i NKP falt i kamp, i Gestapos torturkamre, ble skutt på eksekusjonspelotonger eller døde i konsentrasjonsleirer. I Stavanger mistet brødrene Peder og Sverre Myge livet mens de var i Gestapos varetekt i forbindelse med opprullingene av Tjemsland-gruppa (se artikkel i dette nummer av Stavangeren).⁶

De færreste som stemte på NKP ved valgene i 1945 og 1947 var ideologisk bevisste kommunister. Mange hadde sin bakgrunn fra AUF og var først og fremst anti-fascister.⁷

Det skal ikke stikkes under en stol at Norges Kommunistiske Parti hadde som mål å velte den bestående samfunnsorden. Det gjaldt det parlamentariske demokrati og eiendomsretten til produksjonsmidlene, selv om den marxistiske tesen om «proletariatets diktatur» ble tonet ned. I land hvor kommunistpartiene kom til makten, fikk man ettpartidiktaturer og innskrenkinger eller full avvikling av tradisjonelle borgerlige, liberale rettigheter og friheter. De regimene som falt for kommunistisk maktovertakelse i Østen og i Øst-Europa, fikk sine samfunn omdannet etter sovjet-leninistisk mønster.

Det var i særdeleshet det kommunistiske kuppet i Tsjekkoslovakia og statsminister Einar Gerhardsens «Kråkerøytale» i 1948 som skulle føre til en kraftig tilbakegang for NKP ved stortingsvalget i 1949. «Vi må ikke skape noen hetsstemning mot dem. Vi skal ikke bekjempe dem med de samme metodene som deres tsjekkiske partifeller bekjemper sine politiske motstandere. Vi skal kjempe mot kommunistene med demokratiske midler og åndelige våpen. Vi skal prøve å overbevise de mange som under krigen i god tro gikk med dem, fordi de trodde kommunistpartiet var nasjonalt og demokratisk. I dag har ingen lenger rett til å være i god tro», sa Gerhardsen i sin tale. Den skulle bli et vannskille i norsk politikk. Selv om han advarte mot kommunisthets, var det dette som ble resultatet.

Et utslag av den kalde krigen på 1950-tallet var overvåking av kommunister og venstresosialister på politisk grunnlag. Kommunistene «visste» allerede på 1950-tallet at de ble telefonavlyttet etter at stortingsrepresentant Emil Løvlien (K) hadde tatt saken opp i Stortinget i 1955. Mange har sagt at de brydde seg lite om overvåkingspolitiet. De visste med seg selv at de ikke hadde noe å skjule.⁸ Men for andre var ryktene om overvåking skremmende og førte til

at de avholdt seg fra politisk engasjement på venstresiden. En underskrift på et opprop eller plass på en liste var nok til å bli registrert. Det var Eivind Rasmussen som fortalte om dette i et intervju med Stavanger Aftenblad 9. februar 1999.

Kommunistfrykt

Etter et katastrofalt dårlig resultat for NKP ved valget i 1949, hvor partiet mistet alle sine mandater på Stortinget, oppsto det en intern maktkamp i partiet som resulterte i at partiets leder under krigen, Peder Furubotn og hans tilhengere, ble ekskludert.⁹ Det var 17 eksklusjoner i Stavanger Kommunistiske Parti, blant dem var søsknene Ingeborg Bækholt og Helge Hansen og foreldrene Peder Håkon Jarl Hansen og Sigrid Hansen. Ingeborgs søster Gunvor, kjent som Vesla Vetlesen, ble ekskludert fra NKP i Oslo.

Ved kommunevalget i Stavanger i 1951 fikk kommunistene likevel en oppslutning på 5,4 % og tre representanter i bystyret. I 1955 gikk partiet litt fram og det var 1.559 kommunistvelgere i byen.

Utover på 1950-tallet ble allmenhetens bilde av kommunismen også formet av telegrambyråenes og pressens vedvarende formidling av nyheter fra utlandet. I en tett strøm hadde Stavanger Aftenblad meldinger om maktkamp og splittelse i nær sagt alle vestlige kommunistpartier, og også i partiene i Japan, Indokina, Indonesia, Kina, India, Jugoslavia og Persia. Kommunistpartiene ble rammet av interne maktkamper og ideologiske stridigheter overalt. I USA ble det iverksatt klappjakt på kommunister og kommunist sympatisører, i særdeleshet rammet dette kunstnere, intellektuelle og fagforeningstillitsvalgte. I 1956 kom Khrusjtsjovs avsløringer av Stalins terrorregime i Sovjet. Samme året brøt det ut arbeideruro i DDR, Polen, Bulgaria og Ungarn. Den dramatiske oppstanden i Ungarn dominerte nyhetsbildet i oktober/november 1956.

Alt dette nørte opp under *kommunistfrykt*. Folk ble redde for å bli assosiert med kommunistene og kommunister kunne få problemer i arbeidslivet og i sosiale og kulturelle sammenhenger.

De fleste ekskluderte fra NKP regnet seg fortsatt som kommunister etter 1949/50. Ekteparet Arnt og Ingeborg Bækholt var blant disse.¹⁰ De forble partiløse innen de i 1961 gikk inn i SF og ble dette partiets ledende skikkelser

i Stavanger. Fram til 1957 var de aktive i venstreorienterte grupper som ikke framsto som kommunistiske utad, men som må anses for å ha vært kommunist sympatiserende eller indirekte knyttet til NKP.

Den mest markerte og lengstlevende av disse gruppene var «Ungdomssamfunnet Nytt Forum», stiftet våren 1954. Her møttes NKP-medlemmer, ekskluderte kommunister, andre venstreorienterte og uavhengige fredsinteresserte i et organisatorisk samarbeid. Arnt Bækholt ble foreningens første leder og Kari Rasmussen ble dens sekretær. Både Eivind og Kari Rasmussen og Arnt og Ingeborg Bækholt var medlemmer av Nytt Forum fra starten.

Arnt og Ingeborg hadde giftet seg i Stavanger i 1950. Arnt var Oslo-gutt, oppvokst i Ullevål Hageby og var medlem av AUF. Før krigen deltok han i gateslag mot NS-ungdom og i 1945 var han norsk politivakt over Vidkun Quisling utenfor Møllergata 19 i Oslo. Han gikk over til Norges Kommunistiske Ungdomsforbund i 1948 og ble valgt til sekretær i forbundet, mens Ingeborg Bækholt var medlem av sentralstyret i NKU. Ingeborg ble medlem av NKP etter at hun kom tilbake fra fangenskap på Grini i 1945.

Kari Hauge og Eivind Rasmussen giftet seg i Bergen i 1953. Kari var da student ved Barnevernakademiet. Eivind oppholdt seg i Bergen på grunn av Kari og de meldte seg inn i Bergen Kommunistiske Parti. De kom tilbake til Stavanger året etter og ble medlemmer av Stavanger Kommunistiske Parti. Kari Hauge Rasmussen ble valgt til bystyret i 1955 og var folkevalgt til bystyret og fylkestinget i Rogaland de etterfølgende 28 år. I særdeleshet ble Kari en folkekjær politiker med et sterkt engasjement for de svake i samfunnet.

Mens Ingeborg og Arnt beveget seg bort fra sovjetkommunismen etter hendelsene i Ungarn i 1956, gikk Kari og Eivind motsatt vei. Likevel skulle disse to ekteparene bli politiske samarbeidspartnere i Nytt Forum, i Sosialistisk Valgforbund i Stavanger i 1971 og i Sosialistisk Venstreparti i 1975.

Ungdomssamfunnet Nytt Forum 1954 - 1957

Det er ført protokoll for Nytt Forum fra starten i mars 1954 og fram til august 1957. En samvittighetsfull protokollfører det første årets var Kari Hauge Rasmussen. Så overtok Eivind Rasmussen for en lengre periode fram til 1957, kun

Kari Hauge Rasmussen. Foto: Stavanger byarkiv.

Eivind Rasmussen. Foto: Stavanger byarkiv.

avbrutt av Sissel Oftedal og Kjell Grøsfjeld. I tillegg til å inneholde referater fra styremøtene, ble også medlemsmøter og åpne møter referert. I forbindelse med de offentlige møtene er også annonser og avisomtaler limt inn.

Den første innføringen i protokollen gjelder at en gruppe ungdommer kom sammen i Stavanger våren 1954 med ønske om å ta initiativet til en demonstrasjon mot en betydelig utvidelse av den militære tjenestetiden som følge av økt internasjonal spenning og NATO-medlemskapet. Dette lot seg ikke gjøre, dels fordi foreningen «Stavangerungdommens Fredskomite» ikke hadde kraft nok til mobilisering, og også fordi det var vanskelig å skaffe foredragsholder. Gruppen konkluderte med at det var mangel på kontakt mellom ungdomsorganisasjonene og at det i det hele tatt var liten interesse for debatt om «ungdommens interesser» i Stavanger. Dette var bakgrunnen for at Nytt Forum ble stiftet.

Den 7. mars 1954 ble det første møtet i Nytt Forum holdt i Blindes Hus i Birkelands gate på Storhaug. Til stede var det 23 medlemmer og innbudte. Foredragsholder var Gunnar Skar¹¹, som innledet til diskusjon om «Teatrets oppgaver». Ikke-politiske foredrag om kulturelle emner skulle deretter i en tid bli Nytt Forums fremste kjenne-tegn. Allerede 14 dager seinere ble det avholdt et nytt møte hvor kunstmaleren Harald Stokkeland kåserte over emnet «Malerkunst». Deretter ble det slått på stortromma: Til et møte i Bethania søndag 4. april hadde de invitert forfatteren Tarjei Vesaas. 75 betalende interesserte møtte opp, et tall som var mindre enn forventet, men det skyldtes trolig at det denne kvelden var strøbrudd i Stavanger. Riktignok kom strømmen tilbake etter en stund, for så igjen å falle ut. Men Ilse Wig som sang fra «Haugtussa» og Tarjei Vesaas som leste noveller, «var stemningsfullt innrammet av levende lys», ifølge Kari Hauge Rasmussens referat. For øvrig var det rektor Kjølvs Egeland som introduserte Vesaas og kapellmester Karsten Andersen som sto for musikalsk underholdning. Møtet ble forhåndsomtalt i de tre avisene Stavangeren, 1ste Mai og Stavanger Aftenblad, og Aftenbladet hadde også et stort intervju med Vesaas, signert Alfred Hauge.

Den 12. mai skulle Nytt Forum invitere til diskusjonsmøte i Teaterkaféen, med innledning av teatersjef Claes Gill,

«1ste Mai», seinere Rogalands Avis
i 1954

Hva er grunnen til ungdommens passivitet?

Diskusjonslystne ungdommer samles til fri meningsutveksling

Vi vil samle all ungdom som sitter rundt om i stuesne til fri debatt på fritt grunnlag, sier Tore Warland, en av stifterne av det nye ungdomsammfunnet «Nytt Forum». Vi skal diskutere alle aktuelle problemer, og vi er ikke redd for noe emne. Foreningen vår skal samle og romme alle meninger fra ytterste høyre til ytterste venstre. Ungdommer med forskjellig livsavn og forskjellige oppfatninger av moral og samfunnsform skal kunne utveksle meninger uten å være bundet av den ensretting som det nødvendigvis må være i de fleste ungdomsforeninger, politiske såvel som upolitiske.

Dette er den beste måten å skape toleranse og forståelse på, ved at en kjenner og respekterer hverandres meninger.

Ungdomsammfunnet «Nytt Forum» er en halv til måneders gammel forening hvis formålsparagraf i korthet går ut på fri meningsutveksling.

Den unge foreningen har allerede samlet 20-40 medlemmer, og etter framsett å denne er interessen meget stor. Mønstret er lagt etter student-

Nils Traaa, Eijern Birkeland og Eva Hauge.

Ungdommen ensrettes.

— Jeg tror det er av meget stor verdi at vidt forskjellige meninger skal kunne brytes i et slikt forum, sier Karl Johannessen. Vi trenger å høre andres meninger i blant. Ungdommen, og de voksne med for den saks skyld, er utkast for påvirkning gjennom presse og radio som er temmelig ensrettet. Vi har slett ikke vundet av å høre hvordan andre framstiller de samme tingene. Ikke gjennom fortragede referater, men direkte.

— Har du da noen bestemt politisk

er for mye ensretting innen politikken. Mer fordomsfridhet må til, mer vidgyn og toleranse.

Aktivt foreningsarbeid hjelper.

Karl Johannessen er enig i at ungdommen utsettes for for mye ensretting, men tror likevel at mer foreningsarbeid ikke vil skade.

— Når ungdommen testes opp til å delta i saklige debatter og lærer å reflektere på egen hånd, skilles også den kritiske antenne. Den eneste måten

Rogalands AVIS

HVORI OPPTATT 15TE MAI OG HAUGALAND ARBEIDERBLAD

Agnar Mykle i «Nytt Forum»:

Elskoven er alltid ren — FORDI DEN ER LIV

Til angrep mot samfunnets hykleri og skolens bedrag for fullsatt sal

«Elskovens plass i livet og litteraturen» var emnet for det foredrag den omdiskuterte forfatteren Agnar Mykle holdt i «Nytt Forum» i går. — Som ventet var, var salen fullsatt, og Mykle innfridde også alle forventninger. Jeg er kommet for å snakke om elskoven, sa han, og ikke kjærligheten. Vår tids store lagn er lagn om renheten. Elskoven er ren, fordi den er liv. I stedet for å dyrke den livgivende, skapende elskov, dyrkes en kjærlighet som er laget av mennesker. Kjærligheten er skapt av trubadurene i det tolvte århundre. De dyrket opphøydede, fjerne kvinnedal, og redusererte sine kjedelige datter i produktjonen, noe

Den forlorne renslighet utvil Alt det som har med kjønne er blitt synd, og blir betraktet for skittent til å trekkes fra. Det er som man behandler plasseringen av våre organer. Men den som vil vinne forls gjere to ting: Han må ta død psykiske og fysiske selvbevis han må ta dødet på forløg samfunnet.

Mykle understreket at han i noe direkte budskap. Mitt virk fatter er først og fremst å han. Jeg vil skildre økisten blomer. Jeg skildrer den ut som forsøker å finne sin p livet. Han understreket valget tid står over, valget mellom i verdier, med den påfølgende flikten. Man må holde seg patentløsninger. Det at man berde fra patentløsningene mening, fordi det fyller det.

Mykle gav uttrykk for å diktingen som midlet til å i i sitt eget personlighetsopp å skrive, har jeg hjulpet me å våge mer. Men jeg vet hel jeg er på den rette siden, er for liv. Elskov er liv. Ki Derfor er jeg passifist sa han gave er å reise respekten f kelte mennesket i vårt århund uten respekten for livet. M dag er ensomt. Vi må ha bare skapes når man er to, er bare en, skapes uliv. Men må få respekt for seg selv. I alle utstyrt med sin egen det andre jeg som man e hater. Vi må bli kjent med bror, sa Mykle.

Rogalands Avis 15. mars 1957

etter at medlemmene hadde sett Rogaland Teaters forestilling «Ungen» av Oscar Bråthen. Claes Gill refererte at det var kommet kritikk mot stykket for at det ikke var klasseagitasjon i det. Men han kom med følgende programmerklæring, referert i Stavanger Aftenblad 13. mai: – «Enhver dikter skal ha tatt parti. Men han skal også gi motparten de h a n har krav på. Prøven på stykket er om det er mennesker som blir skildret. Er det det, blir det aldri foreldet. I det hele tatt er det det menneskelige som skal være sentrum i et teater». Etter diskusjonen spilte Finn Vaaland til dans til kl. 0130!

Etter et nytt møte i Teaterkaféen hadde arbeideravisen «1ste Mai» en stort oppslått artikkel om Nytt Forum med tittel: «Hva er grunnen til ungdommens passivitet?» «Hva kan vi gjøre for å få bort passiviteten og øke interessen for positive ting?», er et spørsmål som stilles. Alt er lite konkret: Foreningens formål er «fri meningsbrytning», foreningen skal «samle og romme alle meninger fra ytterste venstre til ytterste høyre». Men det fantes en undertone:» «Den viktigste oppgaven for foreningen er å skape en motvekt til ensrettingen som isolerer ungdommen». Det ligger en slags misjonering implisitt i dette. Med ensretting ble det siktet til propagandakrigen mellom Øst og Vest. Norske medier var massive formidlere av den vestlige, politiske forståelse.

Møte-temaer som vakte oppmerksomhet

Etter suksess med møter og presseomtale vårhalvåret 1954, fortsatte aktivitetene utover høsten med start i Teaterkaféen i september med opplesningskveld. Neste mann ut som foredragsholder var journalist i «1ste Mai», Bjørn Bjørnsen. Hans tema var: «Er film, presse etc. ansvarlig for ungdommens passivitet?» Protokollen sier ikke noe om frammøtet, men Stavanger Aftenblad refererte følgende: «- det ble en ganske frisk diskusjon, og en kom fram til en hel del interessante momenter i forbindelse med ungdommens innstilling i de forskjellige spørsmål.»

Referatene fra styremøtene avslører at foreningen var nokså søkende og famlende når det gjaldt opplegget for møtevirkomheten. Forslag om karneval og dansekvelder med tivoli og underholdning kom fram, - «for å få fart i folk» - men vi kan ikke se at disse idéene materialiserte seg. Derimot ble det ny diskusjonskveld i Blindes Hus 10. oktober. Innleder var yrkesrettleier Einar Andreassen med te-

maet; «Er ungdommen sikret rett til utdanning og arbeid?» Her hadde Nytt Forum for første gang valgt en innleder som hadde tilhørt den krets som styret var sprunget ut av. Andreassen var kjent som en ledende kommunistisk motstandsmann og sabotør i Rogaland under krigen, i aksjoner som kanskje Helge Hansen ble mest kjent for.¹² Før krigen var Andreassen med i AUF, men han gikk etter krigen over til kommunistpartiet. Einar Andreassen ble formann i Norges Kommunistiske Ungdomsforbund, NKU, i 1947 og han var redaktør for medlemsavisen «Avantgarden» 1948-1950. Han ble ekskludert fra Kommunistpartiet i 1949 og gikk seinere over til Arbeiderpartiet. Han ble disponert for Forbruksforeningen Økonom i Stavanger og var varamann til Stortinget for Arbeiderpartiet i Rogaland i 1958 -1961.

Protokollen for Nytt Forum gir inntrykk av at det var få tilbud til samfunnsinteressert ungdom i Stavanger. Dette var nok ikke helt tilfellet, selv om dansetilstelninger var det mest populære. Utover på 1950-tallet var både Bondeungdomslaget, Arbeideravholdslaget Frisinn, Norges Godtemplar Ungdom, Totalavholdsforeningen, Ynglingen og flere misjonsforeninger aktive i Stavanger. Særlig Frisinn ble en uredd arena for radikale meninger i en tid da meningsmangfoldet ble aktivt undertrykket. Gymnas-samfunnet IDUN på Kongsgård var også åpent for debatt. Ungdom søkte også til idrettslag og til speiderbevegelsen. For voksen ungdom var det et mangfold av tilbud: Forelesningsforeningen, Rogaland Akademi, Muséets Venneforening, Musikkens Venner og Kunstforeningen er eksempler på «borgerlige» foreningstilbud. Arbeiderpartiet hadde sine «Arbeidersamfunn» i bydelene, hvor «Ullandhaug Arbeidersamfunn» ble et eksempel på tilbud i nærmiljøet som favnet vidt. Unge Høyres dansetilstelninger på Løkkeveien var også meget populære. Og i 1956 kom Rock 'n' roll. Så hva mente egentlig Nytt Forum med ungdommens passivitet? Sannsynligvis tenkte de på debatt og engasjement omkring samfunnsspørsmål som opptok venstresiden, eller i hvert fall den delen av befolkningen som hadde et politisk engasjement som lå litt til venstre for den store konsensus på den tiden. Det var disse Nytt Forum ville appellere til.

Sett i ettertid kan det slås fast at Nytt Forum både lyktes og mislyktes. De ordinære medlemsaktiviteter gikk heller trått. Det var vanskelig å få til studiesirkler. Det var

lite frammøte til rene diskusjonskvelder hvor egne krefter var innledere. F. eks holdt Helge Hansen høsten 1954 en innledning til diskusjon om «Menneskenes avstamning og rasen i dag», men det ble lite debatt etter innlegget. Kanskje var Nytt Forums nærhet til kommunister og grupper med venstreorienterte meninger etter hvert blitt kjent og dette satte grenser for oppslutningen. Det hjalp ikke at foreningen erklærte seg som partipolitisk uavhengig. Møter med politiske, kulturelle eller aktuelle temaer fikk beskjeden oppslutning. Unntaket høsten 1954 var et samarbeid med Frisinn med diskusjonsmøte om en kontroversiell film om Martin Luther. Likeså var et møte med magister Arild Haaland fra Bergen i november om «Tyskland ruster! Til gangs for hvem?» godt besøkt. Men årsmøtet i desember 1954 hadde bare 14 medlemmer til stede. Av årsberetningen gikk det fram at flere av styremedlemmene hadde sluttet å fungere i løpet av valgperioden. Det ble vanskelig å finne nye kandidater til styret. Det var også problemer med å finne lokaler til møtene. Arnt Bækholt ble gjenvalgt som formann.

På den annen side hadde Nytt Forum stor suksess med møter med kjente forfattere og profilerte foredragsholdere. Disse møtene hadde god oppslutning og pressedekning. Det kan trygt hevdes at disse møtene fylte et tomrom i Stavanger på den tiden. Samtidig hadde Rogaland Teater under teatersjefene Claes Gill, Gisle Straume og Bjarne Andersen et repertoar som i høyeste grad utfordret konvensjonelle oppfatninger.

Eyvin Dahl gjør seg gjeldende

Møtene i første halvår av 1955 var for det meste av intern karakter, hvor egne krefter innledet til diskusjoner. Eneste eksterne foredragsholdere var redaktør Chr. S. Oftedal som kåserte om FN og rektor O.F. Olden som snakket om temaet «Avleggs tenkning». Det var også et diskusjonsmøte i Teateret etter oppføringen av den øst-tyske dramatiker og poeten Bertolt Brechts «Mutter Courage». Høstsemestret startet med en orientering om en internasjonal ungdomsfestival som hadde funnet sted om sommeren 1955 i Warszawa. 10 av møtedeltakerne hadde vært på festivalen, deriblant Helge Hansen, som fortalte om den gamle byde-

len som nå var under gjenoppbygging. Reiser til vennskaps- og ungdomsfestivaler i DDR og andre land i Øst-blokken var vanlig blant kommunister, kommunist sympatisører og fredsaktivister. Litt seinere på høsten var stadsfysikus Eyvin Dahl invitert, og han kåserte om inntrykkene fra et seks ukers langt opphold i Moskva, som han nylig var kommet hjem fra. Høstens storsatsing var et møte i Frisinn hvor partienes ungdomskandidater ved neste års kommunevalg var invitert til å legge fram sine meninger.

Årsmøte ble avholdt i Høyres Hus (sic) 19. november. Det var kun 8 medlemmer til stede. Til nytt styre ble valgt: Ingeborg Bækholt, leder, Ruth Hauge, Else Sundt-Hansen, Eivind Rasmussen og Kjell Grøsfjeld.

Årets siste diskusjonsmøte hadde temaet «Skoleungdommens pornografiaksjon og bakgrunnen for denne». Det var 30 tilstede på møtet, bare noen få gymnasiaster.

Foredragsrekken i 1956 startet med forfatteren (seinere instruktør og teatersjef) Bjørn Endresson om «Marokko». Det fortsatte med journalist Alf Aadnøy om «Verden er én. Fredens anatomi», og lektor Georg Gard om «Oppdragelse og skole i Sovjetsamveldet». Videre kåserte magister Martin Nag om «Litteraturen og framtida» og seinere på året om «På Knut Hamsuns gjengrodde stier». Det ble også en ny teateraften med debatt etter forestillingen «Den ytterste grense», et religiøst idédrama av Fritz Hochswälder. Innledere var pastor Sverre Riisøen og stadsfysikus Eyvin Dahl. Oppslutningen om dette arrangementet var stor, med fullsatt sal i Teatret. Mens Riisøen betonte stykket som et religiøst drama, mente Eyvin Dahl at stykket ikke nødvendigvis måtte ses gjennom kristne briller. «Stykket er et sosialt og politisk drama», hevdet han. Møtet ble omtalt og referert i både Rogalands Avis, Stavanger Aftenblad og i Dagbladet, og Dahl fikk kritikk i en av avisene for å ha vært «ufin» overfor Riisøen i debatten.

Ved årsmøte den 6. oktober ble Kjell Grøsfjeld valgt til formann. I referatet fra styremøte 30. oktober heter det: «Dessverre viste det seg at ingen av de som ble foreslått som innledere hadde anledning til å komme.» Resten av høsten skulle likevel bli meget travel.

I løpet av fem uker ble det avholdt fem åpne diskusjonsmøter om de forskjellige partiers grunnsyn: «Nå foran

Eyvin Dahl. Foto: Stavanger byarkiv.

et valgår er det av stor betydning at ungdommen, og da i særlig grad førstegangselgerne, får anledning til å lære å kjenne de forskjellige partiers syn. Ungdomssamfunnet håper og tror at byens ungdom fulltallig vil støtte opp om møtene», heter det i protokollen. Programmet så slik ut:

- 11. november: Formann i Stavanger Høyre: Sverre Johansen: «Hvorfor jeg er konservativ»,
- 18. november; Journalist Per Barkved: «Hvorfor jeg forfekter Venstres syn».
- 23. november: Stadsfysikus Eyvin Dahl: «Hvorfor jeg er kommunist».
- 30. november: Per Gilsvik: «Hvorfor Kristelig Folkeparti har sin berettigelse».
- 9. desember: Stortingsmann Peder P. Næsheim: «Hvorfor jeg er sosialist».

Folkeoppstanden i Ungarn 1956

«Ungdommen» møtte ikke fulltallig opp på disse møtene, slik arrangørene hadde håpet på. Oppslutningen varierte med mellom 25 og 40 personer. Unntaket var møtet med Eyvin Dahl den 23. november, hvor han kunne tale til en forsamling på nær 200 i Økonoms festsal. Eyvin Dahl var kommunistenes ubestridte leder i Stavanger i årene etter 1945 og fram til sin død i 1962. Han var kjent som en skarp debattant og var populær blant velgerne med en svært høy andel av slengstemmer ved kommunevalgene. Møtet ble grundig referert i avisene. Det vakte stor oppmerksomhet at Dahl tok parti for Sovjets intervensjon i Ungarn. Møtet fant sted mens dramatikken i Budapest var på det mest intense. Kvelden før var statsminister Imre Nagy blitt kidnappet av sovjetiske styrker da han etter 13 dager kom ut fra asyl i den jugoslaviske ambassaden, med løfte om fritt leide¹³. I følge et stort oppslått referat i Rogalands Avis dagen etter, betraktet Dahl opprøret som en fascistisk kontrarevolusjon, slik opprøret også ble omtalt av den sovjetiske propagandamaskinen. Dahl mente at pressens framstilling av begivenhetene var ensidige. «– Sambandsstatene har satt seg fast på Island, England, Frankrike, Thailand, Vietnam og nå sist på Grønland. Derved har de lagt en ring rundt Sovjetsamveldet. Det er flere amerikanske soldater stasjoner utenlands, enn russiske», hevdet Dahl. Han ble imøtegått av et styre-

medlem i Nytt Forum, Leo Nygard: «- Dahl vet inderlig vel at det ikke er 10 millioner reaksjonære fascister som har reist seg i et land der man har så stor kommunistisk skole-ring». Eivind Rasmussen støttet derimot Dahl: Han oppfordret alle til å vise den samme medfølelse med den internasjonale arbeiderklassen som med den ungarske.

Ungarn skulle i 1956 få den samme konsekvens for NKPs oppslutning og anseelse som kuppet i Tsjekkoslovakia i 1948. Ved stortingsvalget i 1957 fikk NKP en oppslutning på 3,4 % og én representant på Stortinget. I 1961 ble oppslutningen ytterligere redusert til 2,9 % og ingen representanter.

De to møtene som ble avholdt våren 1957 fulgte opp tradisjonen fra 1954:

25. januar 1957: Finn Carling: «En dikter og hans verden»

14. mars 1957: Agnar Mykle: «Elskovens plass i livet og i litteraturen»

Carling, som var en kjent forfatter på 1950-tallet, hadde under besøket i Stavanger også et foredrag i Stavanger Mentalhygienisk Forening. Møtet i Nytt Forum fikk derfor liten oppslutning.

Møtet med Mykle fant sted mens rettsaken mot ham og Gyldendal Forlag i forbindelse med boken «Sangen om den røde rubin» var under oppseiling. Han opplyste derfor i et brev til Nytt Forum at han konsekvent nektet å snakke med journalister. «- Men selvfølgelig har jeg ikke noe imot at journalister er til stede om kvelden», skrev han. Han hadde også gitt beskjed om at han ikke ville delta i noen diskusjon etter foredraget. De 200 som hadde møtt fram i Økonoms festsal fikk likevel valuta for pengene (Entré kr 4.-) I foredraget gikk han til angrep mot «samfunnets hykleri og skolens bedrag». «- Elskoven er alltid ren, fordi den er LIV. Den forlorne renslighet utvikler skyld. Alt det som har noe med kjønnet å gjøre er blitt synd, og blir betraktet som altfor skittent til å trekkes fram i lyset. Det er som man bebreider Vårherre plasseringen av våre organer», sa han ifølge et referat i Rogalands Avis som var hovedoppslag på første side morgenen etter.

De tre neste møtene i Nytt Forum ifølge protokollen var styremøter 21. mars, 11. april og 29. august 1957. Referent for møtene var Eivind Rasmussen og til møtet 11. april var også Ingeborg og Arnt Bækholt invitert. Det var økonomisk

Hele Ungarn reiser seg til kamp

Opprørerne har nå kontroll over store deler av Øst-Ungarn, støttes av hæravdelinger og enheter av russiske styrker. Stalinisten skal ha i administrasjonen, leder Nagy - Generalstaben i Miskolc for å bryte opprørerne har igjen

Stalinisten Gerö tente fyr på lunta

Hunderetter i demonstrasjonlag knuste Stalin og rev til seg våpen. Han vendt tilbake til den gamle

I lyktestolpen
Stalin (NTB-Reuter): En av de mest populære lederne av den ungarske opposisjon i Budapest var tidligere statsminister Imre Nagy. Han ble drept i 1956. Han ble erstattet av János Kádár som statsminister i 1956. Han ble drept i 1956. Han ble erstattet av János Kádár som statsminister i 1956.

Budapest, 1. dag (IFP).
Opprørerne hadde i natt kontroll over store deler av det sørlige Ungarn og holder igjen deler av Budapest etter at de har fått støtte av avdelinger av den sovjetiske styrken.
Den ungarske regjering kjemper for livet, og den sovjetiske stalinistiske leder Nagy måtte i natt gå med på et krav fra hærledningen i Budapest om å sende sovjetiske styrker. Nagy har gått med på at alle stalinister skal fjernes fra administrasjonen, at de sovjetiske styrker skal trekkes ut av landet og at alle hærstyrker skal bli representert i landets styre.
Over hele Ungarn blir det dannet lokale revolusjonsråd, og det var i morges klart at det ikke blir noen oppgjør med kommunistiske grupper, men en folkeforsamling med styrke i alle sine deler.

Stalin (NTB-Reuter): Opprørerne og sovjetiske styrker i Ungarn vil ha kontroll over hele landet. De vil ha kontroll over hele landet. De vil ha kontroll over hele landet. De vil ha kontroll over hele landet.

RETT side 1, side 100 øre 3 | ville fortsette som den var.

To sovjet-russiske panserdivisjoner rykker fram mot Budapest i formiddag

Alle flyplasser skal være besatt av sovjet-tropper
Imre Nagy har henvendt seg til stormaktene og FN

Wien, 1. dag. (UP/NTB/Reuter).
Omfattende sovjet-russiske troppebevægelser over østgrensen har skapt en bølge av engstelse i det opprørske landet. I morgentimene i dag ble det meldt at to panserdivisjoner rykket fram mot Budapest, trass i statsminister Imre Nagys protest overfor den sovjet-russiske ambassadøren i Budapest og en appell til De forente nasjoners helseforsamling. Den nasjonalistkontrollerte kringkasteren i Nyréghase, 64 kilometer innenfor den ungarsk-russiske grensen, meldte at det i distriktet er frykt for sovjet-russisk bombeangrep. Den opplyste at militærmyndighetene i de store byene Debrecen, Miskolc og Snolok ga ordre om mørklegging natt til i dag. Sovjet-russene har bygd pontongbruer over Sajo-elva, trolig for å angripe Miskolc, som er et av opprørernes sterke støttepunkter, under marsjen mot hovedstaden.

Budapest-korrespondenten til den jugoslaviske avisen Politika sier at sovjetiske tropper kommer inn i Ungarn fra Romania og Sovjetsamveldet. Troppene har med seg tunge stridsvogner og tungt artilleri. Dessuten var en stor sovjetisk troppekonsentrasjon på den sovjetiske side av den ungarsk-sovjetiske grensen klar til forflytning i går kveld.
En målmann for revolusjonsrådet i Vest-Ungarn uttaler i dag at de sovjetiske troppene visstnok skal erstatte de tapene sovjet-russene har hatt under det syv-dagers lange slaget om Budapest. Det er på annet hold blitt uttalt at de sovjet-russiske tapene ved og i Budapest løper opp i mange tusen. En rekke er blitt drept av ungarske snikskyttere, andre av lyst organiske grupper av frivilltjenere og etter an-

Nagy fortsatt statsminister

Ungarn knuses under russernes jern-neve

Hjelp oss, hjelp oss!
Siste appell fra Budapest

Ungarerne kjemper med geværkolber og kniver
Budapest radio akkompagnerer med dansemusikk
Masseflytting av den mannlige befolkning

Wien, 1. dag (IFP).
Den sovjet-russiske jernneven var løst til slutt over Ungarn i dag, men ennå ønsker Moskva å gjøre et vist framtidig samarbeid mulig og har gått tilbake til den gamle sovjetiske styrken. Det er i formiddag og i dag opplyst om at alle hærstyrker er blitt sendt tilbake til sine kaserner.
Men det er i landet russisk militærstyrke over hele landet med utgangspunkt minst 14 timer døgnet, enda til i de områdene som allerede er «pantet».

Ungarn er igjen et lukket land. Ingen meldinger om at det er noen som slipper ut, og da Budapest-kringkasteren be-

Wien, 1. dag (IFP).
Den sovjet-russiske jernneven var løst til slutt over Ungarn i dag, men ennå ønsker Moskva å gjøre et vist framtidig samarbeid mulig og har gått tilbake til den gamle sovjetiske styrken. Det er i formiddag og i dag opplyst om at alle hærstyrker er blitt sendt tilbake til sine kaserner.
Men det er i landet russisk militærstyrke over hele landet med utgangspunkt minst 14 timer døgnet, enda til i de områdene som allerede er «pantet».

krise og kunstneren Ellef Grythe ble bedt om å hjelpe til med et tresnitt som skulle loddes ut. Det siste møtet drøftet det forestående årsmøtet og planer om en årsfest. Dette ble den siste innføringen i protokollen.

Verden fulgte utviklingen i folkeoppstanden i Ungarn i 1956, sjokkert, men på avstand.

Exit

Det kjennes ikke kilder som omhandler den formelle nedleggningen av Nytt Forum. I boka «Fra protest til parti» skrev lærer Kolbjørn Hauge i 1987 at forklaringen på at Nytt Forum forsvant fra horisonten kunne være at det var mange «tordenskjolds soldater» i de ulike, små fora på venstresiden. Dessuten var ledere og styremedlemmer i en livsfase hvor inntreden i arbeidslivet og stifting av familie ble prioritert. Selv om Nytt Forum kunne mønstre stor oppslutning om enkelte møter, var dette i første rekke foredragsholderens fortjeneste. Vanlige møter var gjennomgående dårlig besøkt. Samtidig må man berømme styret for at de fikk tak i «kjente navn» til Stavanger. De viste en teft for hva som kunne interessere et publikum utenfor egen krets og ingen andre foreninger hadde tilsvarende programposter. Og uansett har nok Nytt Forum fungert som et vannhull for den gruppen av kommunister, opposisjonelle og radikale som ikke var medlemmer i NKP.

Et toppnavn lyktes det ikke å få til Stavanger: Johan Borgen. Hans begrunnelse for avslaget finner vi i et brev. Det gir en interessant beskrivelse av tidsånden, og et utdrag gjengis derfor her:

« ... Jeg har ingen mening om ungdommens stilling til dagens samfunn. Min egen stilling er å finne i bladet Orientering. Men folkene der er så meget bedre til å si tingene. De skulle få Aubert¹⁴ til å tale. Personlig fatter jeg ikke at ikke all ungdom samler seg i protest mot våpen- og annet fellekskap med det ny-nazifiserte Tyskland. Det er etter min mening det eneste debatten burde dreie seg om. Mitt felt er teatret og litteraturen. I det som ligger meg mest på hjertet holder jeg munn på grunn av manglende tro på at mine ord ville bety noe som helst.»

På mange måter avspeiler kanskje denne teksten kjernen i den frustrasjon som mange intellektuelle på venstresiden opplevde i Norge på slutten av 1950-tallet.

Det blir å spekulere, men forfatterens hypotese er at årsaken til at Nytt Forum forvitret, var at styret og med-

lemmene ble splittet i synet på Ungarn. I ukene etter at oppstanden ble slått ned av sovjetiske styrker hadde avisene stadig vekk meldinger om kjente kommunister som hadde forlatt kommunistpartiet, ikke bare i Norge men også i Danmark, Frankrike og Italia.

Uenigheten gjaldt forresten ikke bare Ungarn: På møtet om «Hvorfor jeg er kommunist», uttalte Eyvin Dahl at mediene feilinformerte om situasjonen i Berlin. «- Avisene forteller bare om hvor mange som kommer fra Øst til Vest, ingenting om den motsatte trafikken», ble det referert i Rogalands Avis fra Dahls innlegg. Igjen ble han grundig imøtegått av en av de frammøtte i salen, som hadde oppholdt seg i Berlin i to år: «- Noen strøm fra Vest- til Øst-Berlin var det ikke mulig å skrive om, kort og godt fordi den ikke eksisterte!»¹⁵

Omkring 1958 fant det sted et skifte i det politiske klimaet for aktører på venstresiden. Impulser fra «Det nye venstre» nådde også Norge.¹⁶ Oppmerksomheten ble flyttet fra NKP til Arbeiderpartiets venstrefløy og til Kampanjen mot Atomvåpen.. Ved Sosialistisk Folkepartis inntreden på arenaen i 1961, ble NKP ytterligere marginalisert. Først ved dannelsen av Sosialistisk Valgforbund i Stavanger i 1971 dukket NKP igjen opp som en politisk faktor. Da var det på nytt de to «politiske ekteparene», Rasmussen og Bækholt, som trakk i trådene, sammen med en ny generasjon av partiløse sosialister og kristensosialister.

Noter

- 1 Dan Dyrli Daatland: Årbok for Arbeidernes Historielag i Rogaland 1988
- 2 Jan Gjerde: Ingeborgs tid, Rogaland Forlag, Stavanger 2005
- 3 Jan Gjerde: Kari Hauge Rasmussen, Årbok for Arbeidernes historielag i Rogaland 2017
- 4 Berit Grande: Eivind Rasmussen, Årbok for Arbeidernes historielag i Rogaland 2015
- 5 Vesla Vetlesen: Helge Hansen, Kommunist og sabotør, Aschehoug 2008
- 6 Anders Johansen: Stavangeren nr 2-2 2015
- 7 Jan Magne Arntsen: Kommunistene som utfordrer til Arbeiderpartiet I Stavanger 1945-50, Årbok for Arbeidernes historielag i Rogaland 1991
- 8 Den eneste kommunisten som er tatt for spionasje i Norge var Asbjørn Sunde i 1954, kjent som motstandsmann og leder av den illegale «Osvald-gruppen», Wikipedia
- 9 T. Titlestad/A. Helliessen: Hvem var Peder Furubotn? Varmen Forlag 1989
- 10 Fortalt til forfatteren av Arnt Bækholt 2005.
- 11 Instruktør ved Rogaland Teater 1954.
- 12 Atle Skarsten: - Einar Andreassen, Ætt og Heim Årbok for Rogaland Historielag 2015 og 2016
- 13 Torgrim Titlestad: Kampen mot diktaturet, Solaris 2006
- 14 Professor Vilhelm Aubert, sosiolog og kriminolog ved UiO.
- 15 Dette var før Berlinmuren ble reist 13. august 1961
- 16 Arve Andersen: Det nye venstre i Stavanger, hovedoppgave i historie ved Universitetet i Tromsø 2005.

Milje gård i Skånevik på maleri og fotografi. «Kveld» malt av Lars Hertervig i 1855-56. (Privat eie).
Foto av Milje fra ca. 1900, før huset ble revet. Lindetrærne står der i dag. (Privat eie)

ELI SCHIØTZ

EILERS MINDE

Oberst Johannes Henrik Schiøtz (1884 – 1957) og artikkelforfatteren har felles forfar i byfogd Søren Schiøtz som kom fra Danmark til Stavanger som byfogd i 1769. Obersten var krigshistoriker og så betydningen av slektsgransking, noe de gamle i familien var svært opptatt av under krigen. Forfatterens bestefar, lektor Erling Schiøtz' håndskrevne nedtegnning av Schiøtz-familiens historie har vært av uvurderlig betydning, ikke minst for Thomas Alexander Lange Schiøtz' senere utgivelser av familiehistorien. Der finnes henvisning til gamle brev i Nasjonalbibliotekets håndskriftsamling, brev som danner bakgrunnen for min fortelling her.

Gabriel Schanche Kielland og frue, deres datter Axeliene Christine, Søren Schiøtz og sønnen Eiler Hagerup Schiøtz er hovedpersonene i brev fra 1802 til 1804 funnet av Alexander Lange Kielland i 1890. Artikkelen er en beretning om hvordan slike dokumenter fra fortiden har vandret gjennom tiden. Brevene knytter familiene Kielland, Schiøtz og Zetlitz sammen i en periode som var spennende for Stavanger, Danmark-Norge og Europa. Eiler, som blant annet bygget et landsted ved Lagårdsveien i Stavanger kalt «Eilersminde», har aldri fått sin bok, noe brevene nå gjør mulig. Men først til Alexander Kielland og funnet av brevene i 1890:

Alt er forbi!

... fuimus Tros¹ – og dog føler jeg mig mer end nogensinde fængslet til dette forhenværende Troja. Jeg roder i gamle Papirer og bliver gammel ved at beskæftige mig saa meget med de henfarne Dage ...

Hjertesukket er hentet fra et upublisert brev datert 23. april 1890 fra Kielland til sin tremenning, øyelege og senere

Sorenskriver Eiler Hagerup Schiøtz (1775 – 1855). Maleriet er muligens malt av Jacob Edvard Munch i 1815. (Privat eie)

Axeliene Christine Schiøtz, f. Kielland (1786 – 1856) Mulig malt av Jacob Edvard Munch i 1815. (Privat eie)

Hjalmar August Schiøtz
(1850 – 1927) (Privat eie.)

professor Hjalmar August Schiøtz². Kielland rydder i gamle papirer og meddeler sin slektning noen av de omveltninger Stavanger opplever. Deres fødeby er ikke lenger hva den var. En storhetstid er forbi. Gamle, ærverdige familiedynastier ligger oppløst i fallittenes grus. Som Kielland skildret det i et brev til sin forlegger og venn Frederik Hegel i København så tidlig som 24. juni 1884:

Vaar By gaar mot en total Omveltning. Alle de gamle Hus, som længe har levd over Ævne, maa gaa i Grusen, og nye Mennesker med tarvelige Vaner, skulle nu begynde at bygge Formuer op igjen. Det er en tung Tid, men den er lærerik og interessant; jeg vilde ikke ønske at jeg var noget andet Sted ...

Alexander Kiellands eget liv var som byens. Det gjennomgikk mange omveltninger. Han var født som rikmannssønn i 1849, i en storhetstid for én av de beste familier i Stavanger. Han levde over evne, fikk tarvelige vaner, prøvde å bygge seg opp igjen – skrive og få kontroll på økonomien, men gikk «i grusen». Tunge stunder ga erfaring og inspirasjon til å skrive. Ofte ønsket han seg bort fra det snevre Stavanger og flakket dermed mye rundt. En stor del av livet tilbragte han og familien i utlandet.

Han kom alltid tilbake til sin fødeby, og forunderlig nok ble han – til manges store forargelse – til og med borgermester der. Småbyen – eller dens kultur – som han så ofte tok avstand fra, kunne han egentlig aldri rømme fullstendig fra – ikke før han valgte det endelige bruddet ved først å bli amtmann i Molde og så dø fra alt og alle alene i en sykeseng i Bergen. Ikke så merkelig at nedgangstiden fra 1880-tallet og utover og mye av den elendigheten som fulgte i kjølvannet, virket på en kunstnersjel som Alexander.

Hans ungdommelige feiltrinn, hans kritiske utspill og angrep, hans frustrerte ekteskap, familieforpliktelser, økonomiske bekymringer – alt bidro til å tappe ham for både livskraft og skaperenergi. Det kroppslige og kulturelle forfallet ble hans fengsel og bane. I ettertiden kan man si at han skulle nok ikke ha noe annet liv. Nettopp det førte til hans storhet – først verdsatt etter hans alt for tidlige død i 1906. Men selv langt ut i det 20. århundre fantes mennesker i Stavanger som aldri ble fortrolige med Alexanders «geniale klarsyn» og ikke kunne tilgi ham de spark han gav byen.

Omslaget i midten av 1870-årene ble innledningen til én av de lengste internasjonale nedgangs- og omstillingsperiodene i nyere økonomisk historie, kalt «den lange depresjonen». I 1880-årene var turen kommet til Stavanger:

En kveld i 1883 stanser en landauer med to hester utenfor huset til konsul Jacob Kastrup Sømme på Torvet. Storfolk kommer på besøk. Sønnen Andreas, Alexanders fetter og gode venn, spør sin mor Johanne Margrethe hvem den besøkende er. Han får til svar at det er statshauptmann Wilhelm Severin Hansen fra Hillevåg. Firmaene som han har styrt, J. A. Köhler & Co., i 1820 byens nest største skipsrederi, og Ploug & Sundt, hvis skipsverft på Kjeringsholmen samt dampbakeriet i Hillevåg er konkurs. Hansen har kommet for å fortelle konsul Sømme at han må innstille sine betalinger. Skredet begynner. Med en dominoeffekt ramler det ene handelshuset etter det andre sammen.

Det var de eldste og «fornæmste» familier, vaar nærmeste omgang gjennom generasjoner ...

meddelte Alexander Kielland sin gode venn i København, Georg Brandes, samme år. Våren 1885 kom et nytt stort krakk: Henrik Svendsen ble ruinert av sin brors fall. Svendsen & Co. ble oppløst og utløste nye ringvirkninger: Handelsmann og skipsreder Sv. Rasmussen måtte gi opp. I august 1886 ramlet det tradisjonstunge firmaet P. V. Rosenkilde & Søn sammen etterfulgt av grosserer Andreas Høy. På nyåret 1889 kom det siste store raset: En hel kjede med konsul Sømme i spissen gikk over ende. Sømme var svigersønn av «ungekonsulen» Jacob Kielland og hadde overtatt en del av Kiellandhusets forretninger på 60-tallet, da dette ble avviklet.

Skredet gjennom de gamle familiene skapte en stemning av oppbrudd og tidsskifte. Det ble da også personlige nederlag, sorg og elendighet for mange mennesker, også Alexanders nærmeste familie.

Jacob Sømme eide de vakre øyene Sølyst og Gressholmen, overtatt av familien i forbindelse med at flere personer i Schiøtzfamilien døde på 1850-tallet. Alexander skriver om det til Hjalmar:

Nu er da Sølyst solgt. Børnene kjøbte for 14 000 Kroner den (ostl og) vestlige Del af Øen. Tænk dig en Linie omsluttende Frugthaven, Hovedbygningen, ”det” murte-huset og Hytten,

derfra gaar Linien ud til første Bro (Skaret ved Norddalen) og saa indigjen vestover lige til Maaganæs indbefattende Toppen og Anlæggene oppaa ”Fjeldet”, men ikke Trangedal. Det er jo altid en smuk Rest. Det øvrige af (Gaard) Øen er solgt til Slagter Idsø³ for 14 000’, en pyntelig Mand, som ikke vil forstyrre eller profanere ved Dansehuset eller lignende ...

Sølyst med det murte huset, hytten og hovedhuset, som bestefar til Hjalmar, Eiler Hagerup Schiøtz, bygget i 1822, er fortsatt i familien Sømmes eie. Alexander Kiellands stol og skrivebord står i det eiendommelige «speilrommet» – et soverom med en speilinnretning i taket. På Sølyst tilbragte forfatteren mange gode stunder. Det ble nærmest et kjært fristed – hos onkel «Sømme» og tante «Hanna».

Sømmefamilien bodde i det gamle Smithske huset på Torvet. Det varte ikke lenge før huset, som hadde sett sin storhetstid hos Alexanders og Hjalmars oldefar Gabriel Schanche Kielland på begynnelsen av 1800-tallet, måtte under hammeren. Kielland fortsetter i sitt brev til Hjalmar:

Ja, – nu spredes alt for Vindene! I det gamle Hus paa Torvet bor nu nye Bondegutter paa min Alder – Haabeth heder de – ganske simple halvtferniserede Knaller. Holmegenæs⁴ solgt; igaar solgtes Axel Sømmes Huse til Nedrivelse; Eders gamle Hus⁵ er solgt og besat med nye Leiere; en Handskemager har sat sin gyldne Haand ind mod vore Kjøkkenvinduer. Allene Fars Eien- dom⁶ ligger her som den siste Fæstning, og vil du endnu kvæge dine Erindringer, saa kom og se de gamle Stuer og Haven og Vandet; – ingen ved, hvor længe vi kan holde os, eller hvad Dag Kommunen lægger os en Vei gjennem Haven.

Kielland ante ikke hvor rett han skulle komme til å få. Han døde natt til 6. april 1906. Samme år ble det annonsert at eiendommen – «det velsignede Hus», som Kielland kalte det – skulle auksjoneres bort den 20. oktober. En måned senere kunne man lese i avisen at «Kiellandshuset ved Torvet hvis Tomt det nye Posthuset skal reises, er i dag ved Auction solgt til Bortflytning for 1600 Kroner til Peder Aarestad, Fredheim⁷. Huset skal rives i Tiden fra 23. November til 5. Desember.»

En pådriver for rivningen var Oddmund Vik, Kiellands tidligere redaksjonssekretær i Stavanger Avis, én av hans argeste motstandere og skyteskive for hans aggresjon. Vik var redaktør etter Kielland frem til 1907.

Kiellandhuset ved Bredevannet.
Foto: G. Wareberg. Statsarkivet i
Stavanger.

«Sølyst» bygget av Eiler Hagerup
Schjøtz i 1822. Foto: Kulturhistorisk
avdeling/Museum Stavanger

Stavanger sett fra Sølyst, malt av
Jacob Kielland Sømme 1930. Foto:
Kulturhistorisk avdeling/Museum
Stavanger

Å forkaste det gamle for å gi plass for det man tror er fremskrittet, kan koste etterfølgere dyrt. Stavanger gir noe av det samme inntrykk på en tilreisende i dag: Her er perler fra fortiden bevart og i bruk – kanskje takket være noen ildsjeler som sto imot «fremskrittet». Ikke minst gjelder dette Gamle Stavanger. Samtidig er her utallige eksempler på forrige århundres vandalisme, i alt fra malplasserte forretninger og reklameskilt til ruvende kolosser på gale steder. Fasaden i Kirkegaten 13, det eldste murhus i empire i byen og i sin tid eid av Eiler Hagerup Schiøtz, har gapende butikkvinduer og prangende fasadeskilt som passer dårlig til den opprinnelige stilen. I 2000 forelå en plan om å bygge opp igjen Kiellandhuset, som skulle stå ferdig til 100-årsjubileet i 2006, men dette «midtpunkt i byens kulturliv» kom aldri opp.

Hvordan kan vi i vår tid bli bedre til å se verdien i det som var, ta vare på disse verdier for ettertiden og lære mer? Da må vi kanskje se bakover til våre forfedre, hva de sto for, hva de tenkte, og hvordan de levde. Alexander Kielland «sitter» ved skrivebordet på museet i Stavanger og formidler sitt tidsbilde til besøkende. Tablåene fra Stavangers historie og modellen over byen i 1810 gir mulighet til å forstå noe av en svunnen tid og by.

Tremeningene Hjalmar og Alexander vokste opp sammen i Stavanger. Hjalmar's foreldre, Søren Gabriel⁸ og Marie Dorothea Christiane⁹, var faddere til Alexander, men de døde begge så altfor tidlig. De yngste sønnene Hjalmar August og Oscar Emil bodde i huset i Øvre Klevegata 7 under jomfru Plougs¹⁰ oppdragende vinger. Alexander var ett år eldre enn Hjalmar, men de gikk i samme klasse på latinskolen og tok studenteksamen i 1867. De vandret på de samme steder i Paris og Sorbonne, og begge ble berømte på hvert sitt felt. Uttalelsene i brevet fra 1890 tyder på at de fremdeles har god kontakt:

...Vi glemte – da vi talte sammen – at nævne Paris. Det vilde moret dig, at jeg har vandret om i dine sorte Huler og Gange i Sorbonnen, hvor din Efterfølger med Pietet værnede om dit Minde; – om han end sagde, at Schiøtz havde været altfor snil og arbeidet altfor uegennyttig for den Professor, hvis Navn jeg har glemt. Hils nu din Kone og dine Brødre fra mig, og vel mødt igjen.

Kielland og brevene

Høsten 1888 kom Alexander tilbake fra Frankrike for å slå seg ned i Stavanger, svært usikker på fremtiden. Hva skal han leve av – og for? Han underretter vennen Edvard Brandes i Danmark om sine planer om å etablere en avis:

... Selve Avisen bliver ganske lokal, og det, som virker mest her, vil de Udenforstaaende minst forstaa. Her er nemlig i det Smaa verre Tyranni og verre «Ringe» af Mægtige end i en stor By –, her er ogsaa en «Overmagt» at sætte sig op imod; om det er jo noget afsides.

... denne By er ligesom ganske ny nu; alt det gamle er gaaet overende eller staar for fals, og det nye og raa rykker nu op. Det er for dette nye, jeg skal lave Avis.

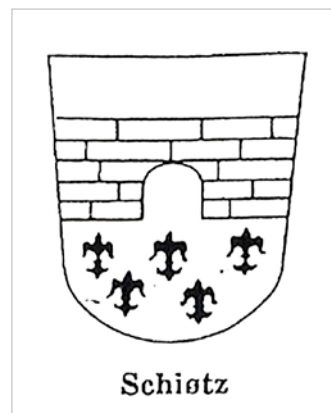
Fra 1. januar 1889 var Kielland i gang som redaktør av Stavanger Avis. I februar 1890 hadde han samtidig begynt på sin siste roman. Men atmosfæren i Stavanger var ikke til å holde ut. Han lengtet stadig ut igjen. Det er en nervøsitet i ham som han ikke rår med, hevder Tor Obrestad. Han var i 1890 rundt 41 år gammel og slett ingen gammel mann. Men kropp og sjel led, og det skulle bli verre.

Mens Kielland var redaktør, gikk han gjennom familiepapirene på nytt, og her var mye å fordype seg i. Han fant også «Hans Arentz's Journal 1822 – 1828» hos sin tante. I desember 1889 sendte han manuskriptet til Jacob Hegel, som da hadde overtatt som forlegger etter at faren Frederik døde året før. Boken kom ut på Gyldendals forlag i 1890. Deler av originalmanuskriptet dukket ifølge Obrestad opp for noen år siden. Hans Arentz¹¹ levde fra 1787 til 1842 og var fetter av Alexanders farfar, Jacob Kielland, og Hjalmars farmor, Axeliane Christine Schiøtz. Han var skipskaptein, og hans familie er nevnt i gamle brev som Kielland også fant under opprydding i familiepapirer. Funnet av disse brevene er en hovedgrunn for å skrive til Hjalmar den 23. april 1890:

... Her har du en Pakke Breve fra din Bestefar¹². Jeg har ordnet dem kronologisk med røde Tal. Du vil se, de gaar fra hans første Besøg i Stavanger efter Hjemkomsten fra Kjøbenhavn, hans Forlovelse, Ægteskab, Faderens død død (begravet dagen før Bryllupet) samt nogle Breve i Aarene efter, indtil Cancelliraadens Enke¹³ (se Axels Stamtavle) solgte Milje¹⁴. Du vil ogsaa se, at den unge Kone¹⁵ var frugtsommelig en Gang under Jul;

Detalj fra gravmonument i hagen på Ledaal: Schiøtz-familiens slektsvåpen. Foto: Eli Schiøtz.

Det eldste slektsvåpenet til familien Schiøtz – antakelig fra byfogd Søren Schiøtz.

men det maa hun have danset af sig; thi din Fader kom først til Verden i Slutten af det næste Aar. Brevene tilhøre jo nærmest dine Folk ...

Alexander studerte de 55 brevene. Han må ha blitt helt fengslet av dramaet som skjulte seg bak de gotiske bokstaverne, og ordnet så brevene kronologisk. Han har skjønt at her var en verdifull skatt for ettertiden, så verdifull at han valgte å *ikke* kaste den! Brevene tilhører en forgangen tid, skrevet av mennesker som i dag minnes i en gullramme på en vegg.

Takket være at Kielland sendte brevene til sin tremening, har vi tilgang til en del av den rikdommen forfedre etterlot seg. Brev var måten å kommunisere på. Bort imot 2000 brev er bevart etter Alexander. Han skrinla selv planene om å få dem utgitt, det ble opp til ettertiden. Alexander er regnet for å være en brevskrivingsmester, og han var seg bevisst at brev skulle ha litterær kvalitet.

Om han så en litterær kvalitet i brevene han kom over, vites ikke, men han må ha sett den historiske verdien i dem, liksom i journalen til Hans Arentz og alt annet av familiepapirer og klenodier. For omtrent på samme tid sender han drakter til Kunstindustrimuseet i Kristiania. Hjalmar A. Schiøtz tok vare på brevene – og brevet fra sin tremening. Før alle originalbrevene dessverre forsvant etter andre verdenskrig hos Hjalmars etterkommere, ble brevene samt brev fra Alexander Kielland nedskrevet på maskin. Historien rundt brevene fra 1802, 1803 og 1804 knytter trådene tilbake fra vår egen tid, via Alexanders tid, til pionérene, grunnleggerne i Stavanger – med den «store mann» Gabriel Schanche Kielland som en sentral skikkelse i byen.

Jeg «snublet over» brevene og løftet dem frem fra glem-selen og ut i lyset igjen – i et annet hundreår. Håpet er at den historien avsenderne forteller, de hjertene som en gang banket, den tiden de beskriver, møtet med de menneskene som den gang skapte verdier som fremdeles er synlige, får en betydning, slik det fikk for Alexander Kielland i hans kaotiske 1890.

Sorenskriver, stortingsmann og oppfinner, Eiler Hagerup Schiøtz, er hovedpersonen i en annen tid på et annet sted med et annerledes, spennende liv. Uten røtter og historisk forankring blir våre egne liv fattigere. Uten min tipp tipp oldefar Eilers og hans etterkommeres nedtegninger hadde jeg ikke fått frem denne historien fra fortiden.

Og uten Lars Hertervigs berømte malerier fra Skånevik fra midten av 1800-tallet, samt fotografiet av Milje fra 1900, hadde ikke fortellingen blitt så levende som det nå er mulig å gjøre den.

Gabriel Schanche Kiellands byggverk «Ledaal» sett fra hagen, ukjent kunstner. Foto: Kulturhistorisk avdeling/Museum Stavanger

Brevene viser vei

Nasjonalbiblioteket en dag i januar 2000. Jeg går opp trapene til murkolossen på Solli plass i Oslo, inn den massive grønne døren, gjennom den smale svingdøren der man går én og én og inn i en hall med tunge bueganger utsmykket av kunstneren Emanuel Vigeland.

Freskene i taket omkranser en vakker, solformet lysekroner i messing, utsmykket med sommerfugler og påfugler. Strengere regler møter meg før jeg vandrer forbi Schweigaards boksamling med rekker av historiske rygger bak låste glassdører. Jeg finner navn som Kielland, Schiøtz og Zetlitz på ryggene. Lesesalen er fylt av ro og høytid, mørkebrune, tunge reoler med hyllemetere av litteratur og grønne lamper for bøyde, studerende hoder. Jeg hvisker frem mitt ønske i Håndskriftsavdelingen. En gråpapirpakke med hyssing rundt skal åpnes, det knitrer i papiret.

Blant dokumentene i Schiøtz-familiens depot, som jeg fikk tilgang til gjennom advokat Cato Schiøtz, er en ringperm med maskinskrevne brev. Originalbrevene var en gang gotisk håndskrevne, så dette letter min lesing. Det første brevet er datert 4. januar 1802 og begynner slik:

Allerhøjestærede Herr Oncle¹⁶! ædle Velynder!

Allerede havde jeg faaet Tilladelse af mine elskte Forældre at besøge min Fødeby i Vinter, og visst er det at jeg med Længsel saa den Tid i Møde, da jeg skulle komme til et Sted, hvor jeg som Barn levde noen av mine favreste Aar, og siden som Yngling nød en saa udmærket gjestfri Modtagelse. –

En fremmed, fjern verden åpenbarer seg, mye er uklart og forvirrende. Brevet er skrevet på Milje sorenskrivergård i en avkrok i Sunnhordland, på Milje sorenskrivergård, av en ung mann på 26 år. Han står på farten til Stavanger i et svært viktig ærend.

Etter som jeg leser brev etter brev med stigende ærbødighet, forsvinner 200 år. Jeg er på vandring inn i forfedrenes verden, et liv de har skildret med egne ord der og da, i én av de viktigste fasene for dem og en viktig tid for Europa. Familieskjebner finner hverandre, flettes sammen, skilles. 40 brev av i alt 55 er skrevet av tipp tipp oldefar Eiler, som alltid har hengt på veggen i mitt barndomshjem. Mangt og meget skjer i løpet av drøye to år før siste brev 29. mai 1804 slutter slik:

Kjæreste Forældre¹⁷!

... De har været saa kjærlige at tilbyde os Deres Huus. Men vi undsee os næsten at tage imod denne store Godhed, thi vi faae dog endeel Tøj, som vi frygte vil genere Dem, der allerede i Forvejen har alle Huus fulde; – beste, ømmeste Forældre! viis

os nu en sand Prøve paa Deres Kjerlighed, og siig os oprigtig, om dette vil blive Dem til Ulejlighed; thi af alle Mennesker ville vi mindst falle Dem til Besværlighed, der har viist os saa mange Welgjerninger.

– Fra alle Milljes Indvaanere har jeg at aflægge de ærbødige Hilsener, og af disse sendes Dem de ømmeste fra Deres Børn, den englegode Axeliane og Deres lydige Søn

E. Schiøtz

Tre menn, Gabriel Schanche Kielland, Søren og Eiler Hagerup Schiøtz samt unge Axeliane Christine er hovedpersonene. Johanna Margaretha Kielland og mange flere i persongalleriet var også betydningsfulle. Alle brevene fra Eilers hånd samt noen andre er skrevet til Stavangers store mann, Kielland med frue.

Lesingen gir mersmak, inspirasjon og lyst til å grave dypere ned en tid der sekelskiftet preger menneskene med omveltninger, maktkamper, Napoleonskrig, standsforskjeller og sult, lov og rett, ønsker om fred og frihet. Brevene avspeiler sin tid, og de er kun nøkler til innsyn i livene til mennesker som var viktige på mange felter. Mitt ønske er å bringe historien videre i en annen epoke og en annen sammenheng.

På gamle spor i ny tid

Reiser på gamle spor med brevene i hånd åpner dører og gjør fortiden enda mer levende. De favner et område fra Bergen til Stavanger. Veiene er ukjente og til dels kronglete. Mennesker i nåtiden kan berette og vise noe forfedrene har etterlatt seg. Historiske spor er lette å finne på en runde i Bergen, og mennesker i nåtiden kan berette.

Et gjestgiveri i Bekkjarvik i Austevoll vitner om tingmøter i en storhetstid med sildefangst i havet rundt.

I Bremnes på Bømlo skjedde kanskje en gang et drap, som en edsvoren fullmektig måtte finne ut av ... En middelalderkirke i Mosterhavn og gravskrift fra datiden får liv. Embetsmannens kirkestol står der like uanfektet og uberørt av turister som oppsøker et myteomspunnet sted. En gammel jekt farer forbi, medvind fra fortiden blåser fart i et rustrødt segl før ferja legger fra kai i nåtiden og minner om at sjøen var og er en viktig allfarvei, selv om veien i dag går på broer og i tunnel under utløpet av Bømlafjorden.

Konsul og kjøpmann Gabriel Schanche Kielland (1760 – 1821) Malt av H. C. F. Hosenfelder i Frederikshald 1787. Foto: Kulturhistorisk avdeling/Museum Stavanger

Eiler Hagerup Schiøtz. Medaljong malt på elfenben med gull. (Privat eie)

Skrivargarden fra 1652 i Kårevik på Stord og det gamle futahuset på museet i Leirvik viser at øvrigheen hadde makt og penger. Det hadde i sannhet grev Rosencrone i sitt baroni, med slott, avlsgård og fruehus under den evige fjellhammeren i en vakker park i Rosendal.

Det gamle Miljehuset i Skånevik er borte og erstattet med et annet og en annen familiehistorie. Ringen av lindetrær fra 1700-tallet og hønsehuset står igjen. Kirken er nyere enn den som sto der i 1803, da sorenskriver Søren Schiøtz, far til Eiler, døde. Han skrev 10 av brevene i den nevnte perioden. På kirkegården hviler Søren under en nesten uleselig todelt stein, som en gang ble brukt til trap-petrinn på et ungdomshus på Stord. Heldigvis kom «Søren» og «presten Stub» tilbake der de hører hjemme.

Gjestgiver «Rosendahl» serverer ikke lenger øl etter kirketid søndag, men mat og av og til kultur. Postveien over til Etne bringer ikke lenger post mellom Skånevik og Stavanger, men fotturister.

Den gamle kirkegården ligger naken uten den røde stavkirken i Vikedal i Ryfylke. Tause graver gir paradiskisk ro under stupbratt fjellvegg. Dikterpresten Jens Zetlitz' 200 år gamle kneleskammel er slitt, «Papegøyen» ble godt brukt. Det samme er hans gamle bibel og andre klenodier på et rikholdig museum, takket være ildsjelers innsats. Altertavlen han ba sine bønner foran, henger i en hvitmalt, lys, nykirke. Prestegården Nedre Hallingstad er borte, «Bispestova» ligger i biter under en presenning og venter på gjenreising.

Kursen settes sydover i Ryfylke. Men den hyggelige soknepresten har ikke lenger en vengebåt klar på stranden for skyss til Stavanger – heller ingen staute rokarer. Fogden bor ikke lenger på Sandsgaard i Nedstrand, men navnet brukte Kielland i «Garman & Worse». Huset bygget i 1777 er så autentisk som det er mulig i vår tid. Gamlefrua på tunet er selv født i huset. Hun byr på kaffe, og det viser seg at vi har felles aner ...

Ved innseilingen til Stavanger lyser det hvitmalte, fredede patrisierhuset på Sølyst mellom gamle trær. «Store og Lille Hvidingsø», nå Sølyst og Grasholmen, var den gang nakne. I dag er naturen frodig på Sølyst, på Grasholmen står hus tett i tett i ly av broen som spenner over til byen. Manror ikke lenger over fjorden. Eiler arvet øyene etter svigerfaren og bygget huset i 1822.

Sandsgård, Nedstrand.
Foto: Sveinung Bang-Andersen

Gabriel Schanche Kielland bygget det herskapelige huset «Ledaal», som sto ferdig til bruk i 1802, for i brev datert 10. august 1802 skriver Eiler til Kielland:

«... min sønlige Tak for Deres store Godhed imod mig, især paa Ledaal – ja paa Ledaal – her levede jeg mit Livs skjønneste Dage, her nød jeg uskyldig Kjerligheds reeneste Glæder – en Forsmag paa sand huuslig Lyksalighed ...»

I dag er intet tilbake av det livet som utspant seg i hovedhus og driftsbygninger for 200 år siden, men i restene som er igjen av barokkhagen og «Hannas dal», finnes et gravminne over familiene Kielland, Schiøtz og Zetlitz.

Eiler lever sitt evige liv gjennom brevene. Andre spor finnes i arkiver og tingbøker, og som maleriet fra 1815 av en vakker mann i gullramme på veggen i min stue. Han har levd i mystikkens tilslørte verden inntil jeg fant frem til ordene hans og ønsket å bli mer kjent med ham.

Han ble én av Stavangers kjente menn. «Sølyst» er bare ett av hans byggverk. Han arvet Kongsgård, som han solgte til kommunen i 1825 for en billig penge mot at den skulle bli skole. På museet står en løpesykkel han fant opp. Han tok juridisk eksamen i København i 1800 og ble omsider sorenskriver i Karmsund-Hesby med bolig i Stavanger. Han beveget seg i de finere kretser og var utsending fra Stavanger og byfogd Løwold med gaver til kong Christian Frederik i 1814. Eiler rakk akkurat å levere dem «på Moss» på konvensjonsdagen 14. august. Eiler representerte Stavanger på det første

Alexander Kielland (1849 – 1906) i arbeid ved skrivebordet på en låve i Frankrike. Maleriet ble malt av Jacob K. Sømme i 1886 og henger i dag på Ledaals bibliotek. Foto: Kulturhistorisk avdeling/Museum Stavanger

ordentlige Storting i 1815-16. Fra begge disse begivenhetene skrev han til Kielland, og disse brevene er trykket i Axel Kiellands slektsbok.

Eiler er stamfar til alle Schiøtz'er i Norge i dag. Mange historikere og forfattere har omtalt ham, men aldri har han fått sin egen beretning. Få i Stavanger vet hvem Schiøtz gate og Schiøtzgården er oppkalt etter. I krypten under domkirken henger utnevnelsen av Peder Valentin Rosenkilde som utsending i 1814 til Eidsvold, lite synlig for byens befolkning og besøkende. Men *der* fant jeg nylig min forfars underskrift blant de stemmeberettigede, eligerte menn.

Har brevstubber om alle mulige ubetydeligheter skrevet av en relativt kjent mann offentlig interesse? Er det riktig overfor Eiler og Axeliane, far Søren og brevmottakerne, å publisere høyst private meddelelser? Svare kan de ikke, men brev var ikke en «privatsak» i gamle dager.

Brevene 1802 – 1804 danner kjernen i manuset til boken «Familien på Milje». De avslører en ung manns drømmer og håp, gleder og sorger, lengsler og kvaler – og kjærlighet. De forteller om en sorenskriveres hverdag i et svært krevende distrikt. De er båndet som knyttet familier sammen og sier noe om hvordan man levde og kommuniserte.

Brev var ikke en «privatsak» i gamle dager. Kiellandfamilien i Stavanger er mottakerne. Brevene lå gjemt i nesten 90 år før Alexander L. Kielland fant dem. Det gikk enda mange tiår før noen leste dem igjen og ønsket å bevare dem ved å få dem skrevet av. I tysk krigsfangenskap november 1943 får oldebarn av Eiler, oberst Johannes H. Schiøtz, brev fra sin bror, banksjef Thomas Alexander Lange S.: «De (brevene) er som en liten roman å kalde for og man er i utpreget godt selskap når man leser dem»¹⁸. Thomas planla å få brevene trykt i Norsk slektshistorisk tidsskrift med bilde av Eiler. Men de kom aldri dit.

Bestyrer ved Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt, Oluf Kolsrud, fikk nyss om de gamle brevene og skrev 16.10.1943 til banksjef Schiøtz:

«Gjennom hr. lektor Sverre Mo Skrede har jeg faatt kjennskap til, at der i herr Bankbestyrerens eie befinner sig en privat brevsamling av betydelig kulturhistorisk interesse, bestaaende av ca. 50 brev fra daværende sorenskriverfullmektig Eiler Hagerup Schiøtz i Skaanevik til Gabriel Schanche Kielland i Stavan-ger, samt fra E. H. Schiøtz's far sorenskriver Søren Schiøtz til

den samme, og enkelte fra fru Axeliene Schiøtz, f. Kielland til sine foreldre.

Da disse breve, efter den karakteristikk lektor Skrede har gitt av dem overfor mig, uten tvil vil ha verdi som historiske kildeskrifter, tør jeg herved be om Deres tillatelse til aa faa brevene utlaant for aa se paa dem og i tilfelle ta en kopi av dem for Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt som jeg bestyrer.»

Den 19. oktober har Oluf Kolsrud mottatt «gjennom hr. lektor Sverre Mo Skrede som laan ... den omtalte brevsamling, som, efter hvad lektor Skrede oplyste, tilhører dr. med. Ingolf Schiøtz¹⁹ ...» Kolsrud får tilsendt et fotografi av Milje gård i Skånevik, et foto av Eiler H. Schiøtz malt på en medaljong samt foto av portrettet av Gabriel S. Kielland, som henger på Ledaal.

Selve avskriften ble utført av Mai Brinchmann²⁰, men vi kan vel anta at både Skrede og Kolsrud har vært delaktige i prosessen. Kopi av denne transskripsjonen finnes i dag i Riksarkivets seksjon for kildeutgivelse, manuskriptsamlingen.

Den 2. mars 1945 returnerte Oluf Kolsrud alt det man hadde fått tilsendt:

«... brevene, som blev mottatt sammenrullet, har jeg tillatt mig aa legge in plano i en pappmappe. Det har gledet mig meget aa faa anledning til aa ta avskrift for Norsk Historisk Kjeldeskrift-Institutt av disse sympatiske breve, som gir et kulturhistorisk interessant billede fra en svunnen tid ...»

Originalene er borte, men to uavhengige avskrifter består. Omtrent 60 år skulle gå før jeg snublet over Skredes avskrift i Nasjonalbiblioteket, og 16 år senere kom jeg over den andre avskriften. Enhver opplysning i brevene er studert og nærmere ettergått av meg. Dette er autentisk, verdifullt historisk materiale, ikke bare for etterkommerne.

Derfor: kast ikke uten videre gamle brev og dagbøker! De offentlige arkivene tar imot! En vet aldri når, hvor og for hvem de kan få en betydning.

Stavanger d: 23de April 1890

Kjære Sagemand! – her har du en Pakke Breve fra din Bestefar. Jeg har ordnet dem kronologisk med røde Tal. Du vil se, de gaar fra hans første Besøg i Stavanger efter Hjemkomsten fra Kjøbenhavn, hans Forlovelse, Ægteskab, Faderens Død (begravet Dagen før Brylluppet) samt nogle Breve i Aarene efter, indtil Cancelliraadens Enke (se Axels Stamtavle) solgte Milje. Du vil ogsaa se, at den unge Kone var frugtsommelig en Gang under Jul; men det maa hun have danset af sig; thi din Fader kom først til Verden i Slutten af det næste Aar. Brevene tilhøre jo nærmest dine Folk; men jeg vilde sætte megen Pris paa at faa de to tre Breve fra FASTER tilbage.

– Nu er da Sølyst solgt. Børnene købte for 14 000 Kroner den (ostl og) vestlige Del af Øen. Tænk dig en Linie omsluttende Frugthaven, Hovedbygningen, 'det' murte-huset og Hytten, derfra gaar Linien ud til første Bro (Skaret ved Norddalen) og saa indigjen vestover lige til Maaganæs indbefattende Toppen og Anlæggene oppaa "Fjeldet", men ikke Trangedal. Det er jo altid en smuk Rest. Det øvrige af (Gaard) Øen er solgt til Slagter Idsø, 'for 14,000', en pyntelig Mand, som ikke vil forstyrre eller profanere ved Dansehuser eller lignende.

Sølyst (Lille Hvidingsø=Holmen) blev af Agenten²¹ kjøbt for 1020 Rigsdaler i 1799' af M.dm Birgitte Nystrup Kielland, Enke efter Gabriel Kirsebom Kielland, Broder²² til Agenten og Stamfader til de paa Berjene; han arvede formodentlig Øen gennem sin Kone, hvis Moder Christine Sofie v. Fyhren var Datter af den rige Lauritz Smith²³, som ejede alt muligt, der senere blev Kiellands – og mere til.–

Ja, – nu spredes alt for Vindene! I det gamle Hus paa Torvet bor nu nye Bondegutter paa min Alder – Haabeth heder de – ganske simple halvtferniserede Knaller. Holmege-næs er solgt; igaar solgtes Axel Sømmes Huse til Nedrivelse; Eders gamle Hus er solgt og besat med nye Leiere; en Handskemager har sat sin gyldne Haand ind mod vore Kjøkkenvinduer. Allene Fars Eiendom ligger her som den siste Fæstning, og vil du endnu kvæge dine Erindringer, saa kom og se de gamle Stuer og Haven og Vandet; – ingen ved, hvor længe vi kan holde os, eller hvad Dag Kommunen lægger os en Vei gennem Haven. – fuimus Tros! – og dog føler jeg mig mer end nogensinde fængslet til dette forhenværende Troja. Jeg roder i gamle Papirer og bliver gammel ved at beskæftige mig saa meget med de henfarne Dage.

Vi glemte – da vi talte sammen – at nævne Paris. Det vilde moret dig, at jeg har vandret om i dine sorte Huler og Gange i Sorbonnen, hvor din Efterfølger med Pietet værnede om dit Minde; – om han end sagde, at Schiøtz havde været altfor snil og arbejdet altfor uegennyttig for den Professor²⁴, hvis Navn jeg har glemt.

Hils nu din Kone og dine Brødre fra mig, og vel mødt igjen.

Din hengivne
Alexander L. Kielland.

Kilder

- 55 brev fra 1802 – 1804 samt ett brev fra 1890. Nasjonalbiblioteket, håndskriftsamlingen, og Riksarkivets seksjon for kildeutgivelse, manuskriptsamlingen, samt andre dokumenter/artikler knyttet til familiehistorien.
- Axel Chr. Kielland: «Familien Kielland og dens kognatiske Ascendants». Jacob Dybwad 1897
- Thomas A. L. Schiøtz «Den norske slekt SCHIØTZ 1769 – 1992»
- Anders Haugland: Skåneviksoga VI. Skånevik bygdeboknemnd 1998
- Johannes Elgvin: «En by i kamp». Stavanger bys historie 1536 – 1814 (1956)
- «Stavanger på 1800-tallet». Stavanger kommune til byjubileet 1975/ Stabenfeldt
- Gunnar A. Skadberg: «Alexander L. Kielland – I slekt med hele byen». Wigestrånd 2002
- Tor Obrestad: «Sannhetens pris. Alexander Kielland.» Cappelen 1996
- Otto Johansen: «Hjalmar Schiøtz 150 år». Norsk oftalmologisk forening 1999/2000
- Hans Eyvind Næss: «Teolog og trubadur Jens Zetlitz 1761 – 1821». Kai Hansen Trykkeri as
- Eli Schiøtz: "Offiser og krigsfange". Genesis 2007.

Sluttnoter

- 1 = Fuimus Troes – i betydningen "Alt er forbi". Latinsk sitat fra Vergils «Æneiden II», år 325.
- 2 Hjalmar August Schiøtz (1850 – 1927) var vår første professor i oftalmologi. Schiøtz oppfant en rekke medisinske instrumenter, hvorav de to mest kjente er oftalmometeret (kalt «Javal») i samarbeid med professor Emile Javal i Paris i 1881 og tonometeret i 1905.
- 3 «A. Idsø AS» Kjøtt & Pølseforretning ved Tore Idsø, som opprinnelig stammet fra øya Idse i Ryfylke. Den ble etablert i 1828 og er det eldste firmaet i Stavanger i dag.
- 4 Opprinnelig den gamle lystgården til Gabriel Kirsebom Kielland, bror til Jacob Jansen Kielland, bygget i 1771 på Egenæs. I 1863 hadde Axel Christian Kielland (1827 – 1894) overtatt lyststedet.
- 5 Det gamle huset i Øvre Klevegata 7 der Hjalmar vokste opp. Huset er revet, men nr. 5 og 9 består.
- 6 Jens Zetlitz Kielland (1816 – 1881) og det Kiellandske hus ved Bredevann, tidligere Radesykehuset i byen. Etter å ha vært sykehus fra 1773, ble huset solgt til konsul Jakob Kielland i 1842, som bygget det om til bolig. Hans sønn Jens Zetlitz Kielland overtok huset i 1866. Alexander bodde her fast i tidsrommet 1892 – 1902.
- 7 På Eiganes. Senere ble Fredheim bispebolig.
- 8 1804 – 1856
- 9 Født Lange, 1807 – 1852
- 10 Henriette Marie Ploug (1817 – 1916) var ugift datter av Ole Smith Ploug og Johanne Margrethe (f. Zetlitz) og barnebarn av presten Jens Zetlitz. Da alle omsorgspersoner var borte, ble guttene betrodd

- hennes oppdragelse. Hun lærte dem god folkeskikk, samarbeidets kunst, kreativitet og pågangsmot. Den ene ble senere professor i oftalmologi den eldste professor i fysikk. Oscar ble professor i fysikk.
- 11 Kielland brukte ham som modell for skipper Worse.
  - 12 Eiler Hagerup Schiøtz
  - 13 Enken er Adamine Margaretha, andre hustru til sorenskriver og kanselliråd Søren Schiøtz (1735 – 1803). Søren døde tre dager etter bryllupet i Skånevik.
  - 14 Sorenskrivergården i Skånevik, Sunnhordland.
  - 15 Axeliene Christine Schiøtz, f. Kielland, gift med Eiler Hagerup Schiøtz.
  - 16 Gabriel Schanche Kielland i Stavanger.
  - 17 «Forældre» er svigerforeldre Gabriel Schanche og Johanna Margaretha Kielland.
  - 18 Eli Schiøtz “Offiser og krigsfange”, Genesis 2007
  - 19 Sønn av Hjalmar August Schiøtz og øyelege, 1887 – 1961.
  - 20 Ifølge arkivar Gerd Mordt ved Riksarkivet.
  - 21 Gabriel Schanche Kielland.
  - 22 Egentlig var han farbror til Gabriel.
  - 23 1680 – 1758, Eilers oldefar.
  - 24 Professor Emile Javal i Paris.

JØRG EIRIK WAULA

TIL DALE OG TILBAKE

Trekk fra psykiatriens historie i Rogaland – sett fra Stavanger

De mørke hundreår

Psyriske lidelser har trolig alltid fulgt menneskeheten. Hvordan samtiden har oppfattet dette – og ikke minst hvordan familie, bygdefolk og storsamfunn har reagert og handlet ligger i historiens mørke. De norrøne sagaene gir oss noen små gløtt inn i problematikken. Det samme gjør lovverket. De sinnssyke hadde en viss rettslig beskyttelse. Den eldre Frostatingslov bestemte at når en mann ble så gal at han brøt seg løs fra sine bånd, skulle han landsforvises. Men han kunne også bli ført til tinget og der overleveres til sine slektninger. Magnus Lagabøters landslov går et skritt videre ved å kreve at sakkyndige menn i retten skal undersøke om mannen virkelig er gal. Både drap på nære slektninger og selvmord ble sett på som at gjerningsmannen var gal. Seinere ble galskap også grunnlag for å heve et ekteskap.

Tingbøkene

Fra 1600-tallet har vi en rik historisk kilde, nemlig tingbøkene. Fra Rogaland finnes de eldste protokollene i landet. Og enda viktigere: kildeserien er nesten uten avbrudd helt fram til de blir avløst av våre dagers rettsprotokoller. Her finner vi hverdagsmenneskene på denne tid og deres problemer ikke helt ulike dagens: eiendoms- og arvetvister, drap, tyveri, slagsmål og fornærmelser.

Lovgrunnlaget var utformet av danskekongene. Oppfatningen av galskap og sinnssykdom var ikke så mye forandret fra vikingtid og middelalder. I Christian 5s norske love fra 1657 het det bl.a.: *Findis nogen rasindis eller galind, da maa, hvem der vil, hannem binde, og føre hannem til Tinge, og tilbyde hans Frænder hannem, og de ere pligtige at forvare hannem,*

Dale-eiendommen er på ca. 4.000 mål. Da den ble innkjøpt i 1911 bestod den av fire gårdsbruk. To av bygningene dominerer området: Manns-avdelingen ligger lengst til høyre og med fasaden ut mot fjorden, mens kvinneavdelingen ses til venstre. Helt til venstre ligger «Kolonien», hvor rolige, stort sett selvhjulpne pasienter bodde. Bak kvinneavdelingen ligger «Kurhuset», der tuberkuløse pasienter ble plassert. Bygningene til sykehusets gårdsbruk ses bak til høyre og helt inne i dalen kan en skimte kraftstasjonen som leverte elektrisk lys. Bildet er trolig tatt like etter 2. verdenskrig.
Foto: Byarkivet i Stavanger

saa fremt de have Middel; hvis ikke da bør Øvrigheden at sætte hannem i Forvaring.

Dårekiste og omgangslegd

Vi må derfor gjøre et sprang fram til 1800-tallet. Sinnssykepleiens historie i Norge i dette hundreår er nært knyttet til fattigpleien og fattigvesenets utvikling. Forsørgelsesplikten for de fattige lå primært hos individet selv, dernest hos slekt, ektefeller, foreldre og barn. Det offentlige fattigvesen trådte først i funksjon når ingen av disse instanser kunne eller ville oppfylle forsørgelsesplikten, og hjelp fra medmennsker ikke strakk til.

Hovedregelen var at utgiftene ble holdt på et lavmål. Midlene ble bare brukt i de verste armodstilfeller. I dette systemet hadde «*de rasende og fjantende*», som de kalles i folketellingen av 1845, små muligheter. På bygdene gikk de på omgang fra gård til gård. De «*rasende vanvittige*» ble sperret inne og satt under bevoktning. Om en slik pasient heter det at «*han oppbevaredes nøgen i halm i et bur, med en jerngjord om livet og derfra en lænke festet til væggen*».

«De elendigste Rum»

I byene var forholdene ikke stort bedre enn på bygda. Stavanger hadde ved midten av 1840-årene en befolkning på omlag 6.600 innbyggere. Byen hadde ett oppbevaringssted for sine «vanvittige» som beskrev seg tilbake til 1780-årene. En beskrivelse av hvordan forholdene var ved den første psykiatriske institusjon i fylket har vi fra Norges første spesialist innen psykiatri, Herman W. Major. Som bakgrunn for utarbeidelse av Lov om pleie av sinnssyke hadde han fått i oppdrag å utrede de sinnssykes behandling i Norge. I 1847 besøkte han Stavanger og ga følgende beskrivelse av forholdene:

«Endeligen komme vi til Stavanger, som i en lang Række af Aar under Navn af Daarekiste har benyttet tvende Aflukker i et gammelt Fattighus. Disse Aflukker holde 2 ½ Alen Længde og 3 Alen Høide (d. v. s. 1,6x2 m). Lys og Luft modtage de af Glugger af lidet mer end en Kvadrations Størrelse, og Indboet bestaar af en firkantet Kasse, som er oppslaat på Gulvet og tjener som Seng, samt en rundelig Mængde Jernstenger og Gittere belagt med tyk Rust. Disse Huller ere vistnok de elendigste Rum, som nogensinde her i Landet

have tjent til menneskelig Bolig, og naar man ser dem er det næsten utroligt at gjøre sig fortrolig med Tanken om, at de i deres nærværende Tilstand ere blevene benyttet til lige for faa Maaneder siden.»

I en innstilling om opprettelse av arbeidsanstalt og sykehus fra 1841 bemerker komitéens medisinske sakkyndige at mot de sinnssyke som det var håp om å helbrede burde man «*være menneskeligere end hidtil og ikke la dem drive rundt i Gaderne til Skade for seg selv og andre*».

Sinnssykeloven av 1848

For landet som helhet domineres første halvdel av 1800-tallet av en sterk befolkningsøkning med tendens til proletarisering både på bygdene og i byene. Samtiden opplevde fattigdomsproblemet som en alvorlig trussel og arbeidet med en ny fattiglov ble intensivert. Loven av 1845 ga de fattige, deriblant de sinnssyke, rettskrav på underhold. Hovedan-

Fra rivingen av «Den kombinerte Indretning» i 1897-98. Bildet viser «Hospitalet» eller «Spindhuset». Dette fungerte som arbeidshus for fattige kvinner.

Foto: Byarkivet i Stavanger

svaret for de fattige ble samtidig skjøvet over på kommunene som ble forpliktet til å ta seg av de fattige gjennom et organisert fattigvesen.

Parallelt med lovgivningen innen fattigvesenet fant det sted et arbeid for et bedre helsevesen. Som et ledd i dette arbeidet må vi se sinnssykeloven av 1848 etter Majors forslag. Sinnssykeloven var en lov om drift av asyler, om privatforpleining og ikke minst om utgiftsfordeling mellom kommune, amt og stat. Asyldelen var preget av datidens moderne teorier. Asylet skulle ligge landlig, og det skulle drives slik at det virket terapeutisk. De syke skulle ha adgang både til «*selskabeligt Samliv*» med andre, og til stadig sysselsetting. Isolat og mekaniske hjelpemidler for å holde dem i ro måtte bare brukes i nødstilfeller, og måtte føres til protokolls. En kontrollkommisjon skulle inspisere anstalt og protokoller. Gamle anstalter skulle i prinsippet nedlegges innen ett år.

Meldeplikt om sinnssyke

Privatforpleining skulle også overvåkes. Enhver hadde meldeplikt om sinnssyke. Legene skulle melde fra hvis noen mishandlet sine syke. På bygdene var de sinnssyke fram til sinnssykeloven av 1848 en del av omgangslegden med fattigkommisjonene som ansvarlig for administreringen av de syke. Den nye loven førte til endringer i dette forholdet. Nå ble hovedansvaret for forpleining av de sinnssyke lagt på amtskommunen. I følge loven ble amtskommunen pålagt å bære utgiftene for de sinnssyke som etter legeattest hadde behov for særlig stell og tilsyn. Hovedtanken i loven var «*at de sindsyges forpleining, som hidtil med saa stort brudd paa humanitet, ja endog paa simpel sømmelighed, var overtaget af fattigvesenet, for fremtiden skulde være en medicinalsag*». Herredskommunene skulle ikke lenger ha økonomisk interesse av å holde utgiftene nede, og dermed kunne en vente en bedre behandling og pleie av de syke. Amtskommunen på sin side hadde rett til å kreve opptil femteparten av utgiftene over hjemstedskommunens fattigbudsjett.

Slukne fattigbudsjetter

I denne sammenheng er det viktig å understreke at amtskommunen (som var forløper for fylkeskommunen), den gang besto utelukkende av fylkets herredskommuner. Byene

og ladestedene ble først innlemmet i 1964. Dette innebar at by- og ladestedskommunene fremdeles måtte dekke alle sine utgifter i forbindelse med pleie og underhold av de sinnssyke. Her beholdt man ordningen med dekning over fattigbudsjettet med de konsekvenser dette innebar. I 1848 gjaldt dette for Rogalands vedkommende Stavanger, Egersund og Sokndal, men senere kom det også til å omfatte Haugesund, Skudeneshavn, Kopervik og Sandnes. I perioden 1845 til 1885 steg folketallet i Stavanger amt fra omkring 78.000 til 119.000, og i 1900 var tallet kommet opp i 127.000. Den desidert mest markerte veksten hadde Stavanger by med en økning av folketallet fra 6.600 i 1845 til 20.000 i 1875. Ved inngangen til det 20. århundret hadde byen 30.000 innbyggere. Den raskt økende folkemengden innebar også at antall sinnssyke steg. På hvilken måte møtte samfunnet problemet med det stigende antall sinnssyke fattige som var ute av stand til å ivareta seg selv?

«Den Kombinerte Indretning»

I bysamfunnet Stavanger grep man til en løsning som senere fikk navnet «Den Kombinerte Indretning». Byens ledende menn så med skrekk på den stadig økende antall tiggere, den stigende kriminaliteten og drikkfeldigheten. Et økende antall fattige syke skapte også sterk bekymring. Med bakgrunn i disse forholdene båret oppe av sparepolitiske motiv bygget man en tvangsarbeidsanstalt i kombinasjon med sykehus, fattigstue og sinnssykeasyl. Anlegget inneholdt også kontorer for lege og forstander, vaktmesterbolig og likhus. Institusjonen besto av ulike bevaringsinstitusjoner bokstavelig talt bundet sammen. Under felles ledelse og utgjorde de en rasjonell og rimelig løsning på det ekspanderende bysamfunns sosiale problemer. Her stuet man sammen de gamle fattige, de syke fattige, de prostituerte, tiggerne, småforbryterne og de sinnssyke fattige. For å holde det hele sammen og samtidig beskyttet det omkringliggende samfunn mot smitte i mange betydninger av ordet lot man det hele inngjerde av et digert plankegjerd som omsluttet hele anlegget.

Dollhuset

Byggearbeidene ble satt i gang i 1842 og anlegget sto ferdig til bruk i 1847. Asylet, eller Dollhuset som det ble kalt,

«Den Kombinerede Indretning» etter rivingen av «Hospitalet» og «Dollhuset» (hvor de sinnssyke var anbrakt). Hovedbygningen til høyre var sykehuset. Den lave bygningen til venstre var arbeidsanstalten – eller «Stalten» som den ble kalt på folkemunne. Sykehuset var i bruk fra til 1897 da Stavanger sykehus sto ferdig. Bygningene var lenge i kommunal bruk, bl. a. som bibliotek. De ble revet tidlig på 1960-tallet.
Foto: Byarkivet i Stavanger

inneholdt fem celler for «vanvittige». Herman W. Major var i Stavanger i de dagene anlegget ble ferdigstilt. I sin innberetning til departementet stiller han seg svært kritisk til både selve kombineringen av de ulike avdelingene i et anlegg og til utformingen og innredningen av cellene for de sinnssyke. Majors kritikk ble imøtegått i «*Stavanger Amtstidene og Adresseavis*» ut fra at han ikke hadde lokalkunnskap: Tilreisende oppfatter forholdene ensidig og feilaktig på de steder de besøker, fordi de ikke «*giver sig Tid til ordentlig at undersøge de*». I fortsettelsen begrunner avisen hvorfor man var nødt til å forbinde flere offentlige innretninger med hverandre. Det fremholdes at kommunen «*hverken havde Pengemidler eller Byggeplads til at lægge dem hver for sig*».

«Nogle mindre farlige»

Med bare fem celler til disposisjon for sinnslidende i en by med sterk befolkningsvekst skulle det snart vise seg at plassforholdene ble vanskelige. Korridoren i Dollhuset ble derfor delt med en tverrvegg, slik at man fikk to ekstra celler. I perioder synes antall pasienter å ha overskredet også dette tallet. Løsningen ble da å plassere de «*nogle mindre farlige*» på sykehuset under oppsikt av «*et par Mand fra Arbeidsanstalten*».

Fra protokollene til anstalten kommer nå diagnosene til de innlagte fram. De var i samsvar med datidens medisinske kunnskap: Maniaci, Melancholici, Dementes og Idiotæ, med tillegg av Delerium Tremens og Epilepsia. Mania religiosa dominerer fulgt av Melancholia religiosa. For begge disse sykdommene angis «*Grublerier udi religiøse Sager*» som sykdomsårsak.

Lav helbredelsesprosent

Helbredelsesprosenten ved asylet – andelen innlagte som ble utskrevet som «friske» – synes å ha vært svært liten, og fra andre kilder vet vi at den ved enkelte asyl var så lav som mellom 6 til 10 prosent. Dette innebar for det store flertall at først døden brakte dem ut av institusjonen.

Dette var det tilbudet byen Stavanger hadde til sine fattige sinnssyke. De mer bemidlede syke ble som oftest tatt vare på av familien og lagt inn på private asyl. Antall fattige uhelbredelig sinnssyke synes å ha økt i siste halvdel av 1800-tallet. Den løsning man grep til var overføring til såkalte fremmede asyl. De to mest benyttede var Eg asyl ved Kristiansand og Nevengaarden asyl i Bergen som ble tatt i bruk i henholdsvis 1881 og 1891. Men for de akutt syke forble Dollhuset byens eneste «tilbud» frem til åpningen av det nye sykehuset i 1897.

Dramatisk stigning

Utgiftene til forpleining av de sinnssyke viser ingen dramatisk stigning de første årene etter innføringen av sinnssykeloven. Fram til 1851 kom det inn kun tre krav til amtskommunen om dekning av utgifter. Men fra begynnelsen av 1850-årene viser utgiftene en sterk stigning. Herredskommunene så muligheten i den nye loven og tok den i bruk

i økende grad for å løse problemet med forpleining av de fattige sinnssyke.

Allerede i 1851 inngikk man avtale med Lundegaardens hospital i Bergen om plassering av uhelbredelige sinnssyke. Samtidig økte antall privatforpleide år for år, fra 6 i 1852 til 38 i 1858. Utgiftene økte tilsvarende, og utgjorde for året 1858 6.800 spd. av et samlet budsjett på 40.300 spd., dvs. 17 prosent. Legger vi til utgiftene for den øvrige del av «sykehusvesenet» utgjorde amtets helsebudsjett hele 32 prosent av amtets totale budsjett dette året.

«Utlørlig rundhaandet»

De stadig stigende utgiftene til sinnssykepleien avfødte en rekke reaksjoner og vedtak i amtstinget gjennom hele perioden fra slutten av 1850-årene fram til 1890-årene.

Første gang saken ble tatt opp i sin fulle bredde var i 1859. Amtsformannskapet vedtok å sende en henstilling til Stortinget om å endre den økonomiske fordelingen mellom amtet og kommunene. Bakgrunnen var at kommunene var «*mere end tilbørlig rundhaandet ved Bortsættelsen af de for Amtets Regning forpleiede Sindsyge*». Det heter videre i henvendelsen at enkelte kommuner ville «*vælte inn på Amtskommunen saadanne vanvittige Fattiglemme*» som ikke trengte mer «*Bevokning end f.Ex. Oldinge eller Børn*».

Mye tyder på at et flertall av herredskommunene forsøkte å utnytte sinnssykeloven ved å få flest mulig av de fattige erklært sinnssyke for på den måten å redusere utgiftene til fattighjelp.

Forslaget om en omfordeling av utgiftene førte i denne omgang ikke fram, men innevarslet et stadig tilbakevendende tema som til slutt fikk - i det minste midlertidig - en tilfredsstillende løsning for amtskommunene.

Sparepolitiske motiver

I 1862 ble spørsmålet om eget asyl for fylket reist for første gang. Asyltanken var ikke motivert ut fra utsiktene om bedre og mer forsvarlig forpleining, men synes utelukkende å ha sin bakgrunn i sparepolitiske motiv. En komité ble nedsatt for å finne fram til løsninger som kunne redusere utgiftene ved forpleining av de syke. Innstillingen ble lagt fram for amtstinget i 1864 og inneholdt forslag om at en lege skulle ha ansvaret for all bortsetting av sinnssyke, for

dermed å få mer lik behandling. Videre ble det foreslått å få private til å gå i gang med kolonier for pleie av de sinnssyke. Forslagene førte ikke fram. Ingen av distriktslegene ville påta seg arbeidet, og å ansette egen lege fant amtmannen for dyrt.

Håpet om statsasyl

Både i 1873 og 1875 rettet amtsformannskapet henvendelse til regjeringen om opprettelse av et statsasyl for Vestlandet, og ba om at dette ble lagt til Stavanger amt. Også denne henvendelsen må sees i sammenheng med ønsket om å redusere utgiftene til sinnssykeforpleiningen. Oppføring av et statsasyl i amtet ville føre til at de asylplasserte pasientene ble samlet i en institusjon og forhåpentlig falle billigere for amtskommunen. Systemet med pasienter spredt på flere asyl ble sett på som urasjonell og fordyrende. Disse henvendelsene førte heller ikke fram.

1/3 av amtsbudsjettet

Antall pasienter i forpleining for amtets regning økte år for år, og dette skapte ikke bare økonomiske bekymringer, men ga også grobunn for refleksjoner omkring hva årsaken kunne være. I 1881 tok amtstingets budsjettkomité opp spørsmålet om det høye antall sinnssyke; «Ligeoverfor en saa stærk tilvækst paatrænger unægtelig det spørgsmaal, om slægten i vaar tid er bleven mere disponert for sindsygdomme end før». I en vidløftig innberetning fra 1881 hevder to av distriktslegene at årsaken til det stigende antall sinnssyke var å finne «i den meget stærke religiøse vækkelse blandt befolkningen». De mente også at det «politiske opvigleri» som preget tiden virket i samme retning.

Hvem var de?

Hvem var så disse ulykkelige menneskene som falt samfunnet slik til byrde og som ble gjenstand for de lange debatter og de mange henvendelser. Vi må ha klart for oss at etter sinnssykeloven av 1848 var dette ment å omfatte syke fattige som ikke hadde mulighet til å klare seg ved egen hjelp. Det var disse som falt inn under § 19 i sinnssykeloven. De sinnssyke som hadde mulighet for å klare seg selv fikk ordinær fattighjelp.

Hard og usentimental

I en samlet oppsummering kan vi si at sinnssykepleien i Rogaland i løpet av 1800-tallet utviklet seg fra en minimumsordning hvor bare de mest voldsomme og hjelpeløse tilfellene ble tatt vare på til å bli en oppsamlingsordning for sinnssyke, forvirrede, fattige og gamle og forkomne mennesker som lå samfunnet til byrde. Det må også tilføyes at man overalt i kildematerialet møter en hard, usentimental og tvers gjennom materialistisk holdning til den gruppen som falt innunder kategorien sinnssyke.

I bykommunene var forholdene om mulig enda verre. Her ble utgiftene til pleie utelukkende dekket over fattigbudsjettet. Det er lite vi vet om forholdene i byene bortsett fra i Stavanger. Plassering i asyl av de mest voldsomme og hjelpeløse var den løsning byen grep til. De lettere tilfellene ble enten plassert på byens sykehus eller overlatt til seg selv. Byen synes ikke i perioden fram mot 1890 å ha benyttet ordningen med forpleining av pasienter i private hjem mot betaling.

Avviklingen av Den Kombinerte Indretning

Dollhuset i Den Kombinerte Indretning var Stavanger bys tilbud til de akutte sinnssyke fra institusjonen åpnet i 1847 og gjennom resten av hundreåret. På tross av at forholdene ved asylet på et tidlig tidspunkt ble utsatt for kritikk, fant det sted få endringer.

Sinnssykeloven av 1848 fastsatte at asylene skulle ha en kontrollkommisjon. Denne skulle føre jevnlig tilsyn med institusjonen. Av denne grunn var kommisjonen stadig i strid med kommunen om å forbedre forholdene. En langvarig diskusjon utspant seg på bakgrunn av forslaget om å ansette en mannlig oppasser ved asylet. Distriktslege Stang skriver i sin søknad fra 1858 at fire av de seks pasientene «*ofte i deres Perioder af Raserie og Utstyrlighed, gjør mandlig og det kraftig mandlig Assistance for Gangkonen nødvendig*».

Først i 1859, over ti år etter at saken ble reist for første gang, bøyde formannskapet av. Da hadde imidlertid Kontrollkommisjonen først måttet alliere seg med departementets representant, direktør Rømer Sandberg ved Gaustad asyl. Under trussel om innberetning til Indredepartementet om forholdene og påfølgende stengning av anstalten fikk kontrollkommisjonen fullmakt til å ansette nødvendig personale.

Rent sparepolitisk motiv

Striden mellom kommune og kommisjon fortsatte i årene framover. Noen vilje til å lette og bedre tilstandene fantes ikke. Den eneste endring var at en del pasienter ble overført til andre asyl i landet på kommunens regning. Når man tar i betraktning at kommunen sparte seks skilling pr. pasient pr. dag ved en slik overføring, synes motivene for denne hand-

Modell av «Den kombinerte Indretning» med sykehuset (den store bygningen) og arbeidsanstalten (fløybygning til venstre) og «Dollhuset» (fløybygning til høyre). «Hospitalet eller «Spindhuset» ligger midt på plassen og helt nede til venstre er vaktmesterboligen.
Foto: Anne Tove Austbø

lingen ikke å ha vært ønsket om forbedring av pasientenes tilstand, men et rent sparepolitisk motiv.

Forholdene ved asylet utviklet etter relativt kort tid i den negative retning Major hadde forutsatt ved sitt besøk i 1847. Det må også tilføyes at forholdene også ved arbeidsanstalten og sykehuset i høyeste grad var kritikkverdige. Krav om endring av tilstandene ble derfor reist med jevne mellomrom, men viljen til å gjøre noe konkret strandet hver gang på økonomi.

Kiellands frontalangrep i 1889

I 1888 vendte Alexander Kielland hjem til Stavanger fra Paris. På nyåret 1889 startet han «*Stavanger Avis*», og etter kort tid innledet han en sterk kritisk reportasje omkring forholdene ved «*Den Kombinerte Indretning*». Hans fremgangsmåte kan sammenlignes med våre dagers undersøkende og oppsøkende journalistikk. Ved selvsyn og intervju forsøkte han å reise en opinion mot innretningen, og hans sterkt kritiske holdning munner ut i kravet om «*at Tiden nu er inde til at befri Byen for en av de styggeste Pletter; Den Kombinerte Indretning*».

Nokså umiddelbart etter Kiellands artikkelserie kom de første reaksjoner. Forstanderen søkte avskjed, det ble nedsatt en komité til vurdering av fattigvesenet, ny sykevogn ble anskaffet og virksomheten ved arbeidsanstalten ble trappet ned. Komitéen arbeidet raskt og kunne samme år levere en innstilling om omorganisering av fattigvesenet. I 1891 leverte en ny komité innstilling om bygging av nytt sykehus for Stavanger. Etter en del vurderinger av kapasiteten på et nytt sykehus og plasseringen av dette, ble bygging vedtatt i 1893.

Løste ikke alle problemer

Det vi i dag kjenner som Stavanger sykehus sto ferdig i 1897. Det skulle vise seg at dette ikke løste alle problemer. I budsjettet for fattigvesenet dette året går det fram at man hadde store problemer med å få anbrakt de gamle syke, pleiepasientene, fordi disse ikke ble tatt imot på sykehuset. En viktig endring for store pasientgrupper, var det da sykehuset ble overført fra fattigvesenet til sunnhetsvesenet i 1898. Dermed forsvant mye av fattigdomstempelet som omga inn-

leggelse ved byens sykehus. Det samme var ikke tilfelle med de sinnssyke som i mange år framover kom til å bli finansiert over fattigvesenets budsjett selv om staten i 1891 overtok 40 prosent av utgiftene til forpleining av de sinnssyke.

De sinnssyke i Dollhuset var en gruppe som befolket «*Den Kombinerte Indretning*» til siste slutt. Kontrollkomisjonen synes å ha underkjent lokalene i begynnelsen av 1890-årene. I det nye sykehuset hadde man innredet fire celler for «*urolige Patienter og Sindsyge*». Dette representerte en reduksjon i kapasiteten når det gjaldt plasseringen av de sinnssyke. Den løsningen man grep til var å overføre langtidspasientene til asyl utenfor amtet.

I 1897 kunne komitéen som var nedsatt for å vurdere «*Den kombinerte Indretnings fremtidige Anvendelse*» meddele at innretningen var fraflyttet og ryddiggjort.

Forberedelse til asyl

Forunderlig nok var det den store økonomiske krise som rammet byen på nyåret 1883 som skapte bevegelse i den fastlåste situasjonen omkring «*Den Kombinerte Indretning*», og som la grunnlaget for et nærmere samarbeid mellom by og amt. En rekke større konkurser førte til at Stavanger by i løpet av kort tid fikk hånd om to store eiendommer. Den ene lå innenfor bygrensen og den andre et stykke fra bygrensen i nabokommunen Hetland. Den sistnevnte var Hillevåg like sør for byen som var en av Vestlandets største gårder «*regnet etter Produktionen*». Den andre var Bjergsted som lå innenfor bygrensen i nord.

Felles sinnssykeasyl

I debatten om kjøpet av eiendommene kom det fram at man kunne tenke seg å flytte arbeidsanstalten og sykehuset med Dollhuset til Hillevåg. Samtidig ble idéen om et felles sinnssykeasyl for byen og amtet i forbindelse med den påtenkte flyttingen lansert. En komité med representanter fra Stavanger by og amtet ble oppnevnt for å utrede saken. Innstillingen, som ble levert i 1888, gikk inn for oppføring av et felles asyl med en kapasitet for 130 pasienter. Amtet hadde i 1887 43 pasienter til forpleining på asyl mens 103 pasienter var utsatt til private. For Stavanger by var tallene henholdsvis 9 i byens asyl og 23 i asyl andre steder.

I debatten om asylsaken i amtstinget ble det opplyst at den tidligere eieren av Hillevåg hadde anlagt odelssøksmål mot Stavanger kommune. Amtstinget utnyttet den usikre situasjonen som oppsto og synes nærmest å ha trukket et lettelsens sukk over å ha kommet seg ut av de påtenkte forpliktelsene. Vedtaket kom kort og godt til å lyde: «*Til Opprettelsen af et Sindsygeasyl paa Hillevaag for Stavanger Amt og By bliver fortiden intet at foretage*». Stavanger by synes å ha tappt interessen for asylsaken da amtet trakk seg ut.

Men spørsmålet om de sinnssykes forpleining meldte seg med full tyngde like etter hundreårsskiftet. Bakgrunnen var et stadig stigende antall sinnssyke kombinert med vanskene å skaffe asylplass. Det samme forholdet gjorde seg gjeldende for bykommunene. Særlig var problemet følt for Stavanger by som med sine 30.000 innbyggere kun disponerte 4 værelser eller celler i byens nye sykehus til sine akutte sinnssyke.

30 prosent var i asyl

Dersom vi ser på tallene for hele Rogaland, byene innbefattet, viser disse at det i 1898 var 329 sinnssyke i forpleining. Av disse var 100, dvs. 30 prosent, i asyl og resten i privat forpleining. Ti år etter, i 1908, var tallet 385 sinnssyke. Av disse var 126 eller 33 prosent på asyl. Forholdet mellom de asylplasserte og de privatforpleiede viser en liten stigning for de asylplasserte, men grensen for hva asylene i andre deler av landet kunne ta i mot synes å være nådd. Denne situasjonen førte til at et stadig økende antall alvorlig syke pasienter som følge av mangelen på asylplasser ble utplassert i privat pleie.

Forholdene toppet seg i 1908. Med bakgrunn i innberetningen om sinnssykepleien tok amtstingets budsjettkomité opp saken om eget asyl. Det nye initiativ bunnet seg i en del grove tilfeller av overgrep og mangelfullt stell og tilsyn av en rekke utsatte pasienter. Særlig synes det å ha beveget komitéens medlemmer at «*en Sindsyg Kone, der med Amtsbidrag forpleiedes i Hjemmet, har faaet anledning til at begaa Selvmord*». Komitéen erkjente at en rekke «brysomme og urolige» pasienter burde ha vært på asyl og ikke i privat pleie, men det var umulig å skaffe dem asylplass.

En ny komitéinnstilling ble levert i 1910 og konkluderte med at det burde bygges et eget asyl eventuelt i samarbeid

med Stavanger by. Konklusjonen om eget asyl hvilte på den forutsetning at dersom utviklingen fortsatte i samme spor som hittil ville de asyl som var under bygging utover landet raskt bli fylt opp og amtet ville være like langt.

Flere steder var aktuelle

Den samme komitéen, forsterket med en sakkyndig lege, fikk i oppdrag å fortsette arbeidet og legge fram planer og kostnadsoverslag for amtstinget i 1911. Komitéen foretok befaringer til de nærliggende asyl: Eg, Nevengården samt Valen som nylig var åpnet. Videre ble det sett etter egnede gårdsbruk i distriktet. Flere gårder var aktuelle; Åse og Lutsi i Høiland kommune og Dale i Hetland kommune. Det var enighet om at Dale var det mest hensiktsmessige sted selv om jordveien ikke var den beste. Det som talte for Dale som sted for det nye asylet var at «*man ved indkjøb af samtlige brug vilde være fuldstændig fri for alt naboskab*».

Komitéen la på dette grunnlag fram forslag om bygging

Byggekomiteen for Dale asyl. Øverst fra venstre: Amtmann Thv. Larse, distriktslege C. Wingard, ordfører i Gjesdal og kontorsjef Sven Nilsen og arkitekt Sigurd Lunde. Nederst: Stadsfysikus Ths. Wyller, ordfører i Finnøy og gårdbruker G. Lauvsnes, fattigforstander O. Norheim og bankdirektør Ths. Haaland.
Foto: Byarkivet i Stavanger

av felles asyl for Stavanger amt og Stavanger by. Omkostningene ved anlegg og drift skulle deles med 2/3 på amtet og 1/3 på byen. Inntak av pasienter skulle følge samme fordeling. Dette betydde at de kommuner som sto utenfor amtskommunene, byene og ladestedene, bortsett fra Stavanger falt utenfor sykehusets opptaksområde. De kommunene dette gjaldt, Haugesund, Kopervik, Skudeneshavn, Sandnes, Egersund og Sogndal, kunne likevel få anbragt pasienter på Dale, men da mot en kurpris 1/5 høyere enn den ordinære.

Vedtaket

Amtskommunen gjorde omsider i 1911 vedtak om bygging av et asyl på gården Dale i Hetland. Dette markerer en milepæl i historien om behandlingen av de sinnslidende i Rogaland. Det kom til å innebære at man på en bedre og mer betryggende måte enn tidligere kunne ta seg av de tyngste pasientgruppene. Vedtaket markerer også sluttpunktet i en lang prosess mot en mer menneskelig tilværelse for grupper av de sinnslidende. Samtidig kan vedtaket settes inn i en større sammenheng med bakgrunn i utviklingen innen nasjonal og internasjonal sosialpolitikk.

Byggesum på 425.000 kroner

Stavanger kommune sluttet seg til vedtaket i amtstinget. Eiendommen Dale ble i 1911 kjøpt inn til sykehusformål. Komitéen henvendte seg til arkitekt Sigurd Lunde i Bergen som var arkitekt bak Valen sinnssykehus i Sunnhordland og som hadde fått i oppdrag å prosjektere et asyl for Møre og Romsdal. Byggesummen ble beregnet til kr. 425.000. Anlegget hadde en kapasitet på 196 pasienter da det sto ferdig i desember 1913.

Asylenes fremvekst

Arbeidet for eget asyl for Stavanger amt kan settes inn i en større sammenheng. Utbyggingen av asyl i Norge skjedde i tre faser. Først den relative langsomme utbygging av de store statsasylene fra Gaustads åpning i 1855 til Rønvik i Bodø sto ferdig i 1902.

Neste fase var fra 1900 til 1920, da det fant sted en nærmest eksplosjonsartet utbygging av de mindre amtsasylene. Blakstad, Dikemark, Sannerud, Faret, Valen og Presteseter var bygget før Dale.. Fra 11 asyl i 1900 med plass til 1.615

pasienter var antallet steget til 21 asyl i 1921 med muligheter for å ta i mot 3.995 pasienter. Åsgård sykehus i Tromsø var det siste som ble tatt i bruk. Det sto ferdig så sent som i 1961.

Bakgrunnen for den sterke utbyggingen av asyl fra århundreskiftet og fram til 1920 er sammensatt. En viktig faktor var den sterke befolkningsveksten med påfølgende økning av antall sinnssyke. Hevingen av den generelle levestandard skjerpet utvilsomt kravene til asyl- og privatforpleining, samtidig som en bedring av de økonomiske forhold på landsbygda førte til at færre ønsket eller så seg tvunget til å ta pasienter i pleie mot betaling. Det må også tilføyes at økt tilflytting til byene og tettbygde strøk gjorde det vanskeligere å beholde og sysselsette sinnssyke familiemedlemmer i hjemmene.

Det er også hevet over tvil at de store landevinningene innen medisinen som kjennetegner slutten av 1800-tallet skapte en tro på og forståelse for at en organisert sinnssykepleie kunne helbrede, samtidig som loven av 1891 med en mer rettferdig fordeling av utgiftene til sinnssykepleien mellom stat, amt og kommune la forholdene bedre til rette for en utbygging av asyl.

Denne utviklingen ble båret fram av et omslag i opinionen når det gjaldt sosiale spørsmål influert særlig av tysk sosialreformpolitikk, press fra arbeiderorganisasjonene og en voksende humanitet. Dette førte til en endring i synet på det offentliges oppgave innen sosialpolitikken som er merkbar fra 1880-årene og utover. Den nye sosialpolitikken kom til å revolusjonere særlig sykehusvesenet med bygging av nye sykehus og en avsnøring og en avføding av en rekke nye institusjoner delvis skilt fra sitt gamle hopehav med fattigvesenet. Utviklingen i Stavanger by er illustrerende i så måte. I løpet av det siste tiår før hundresårskiftet ble «*Den Kombinerede Indretning*» avviklet og erstattet av en arbeidsgård og et nytt, tidsmessig sykehus. Vedtaket om bygging av Dale i 1911 må sees som en slutføring av denne prosessen.

På mange måter synes holdningsendringene og tiltakene innen sosialsektoren å ha markert et klart brudd med den gamle sparepolitikken og innledning til større offentlig engasjement på en rekke felter. Men samtidig må vi tilføye at på tross av bedre behandlingstilbud og et skifte i holdninger er det ikke tale om et skarpt brudd med fortiden. Mange av de forhold og holdninger som hadde preget 1800-tallets

Hovedbygningen på Dale sett fra vest like etter åpningen i 1913. Sykehuset var strengt kjønnsdelt med mansavdelingen til venstre og kvinneavdelingen til høyre. I kjelleren var det kjøkken og verksteder, mens personalet bodde i loftsetasjen. Bygget er i årenes løp sterkt endret både ut- og innvendig.
Foto: Byarkivet i Stavanger

sinnssykepleie levde videre. Dette gjaldt felter som omfattet de sinnssykes kår, folks syn på de sinnssyke og de forhold som samfunnet bød dem.

Dale asyl

De første pasientene til Dale asyl, i alt 39, kom fra asylene i Bergen med leid dampskip rett før julen 1913. Ytterligere 11 ble innlagt i løpet av desember. Overføringen fra Eg sykehus i Kristiansand – 50 pasienter – ble foretatt straks over årsskiftet.

For pasientene må Dale asyl betydd en betydelig forbedring. Først og fremst for dem som fristet den burliknende tilværelse i «Dollhuset» i Stavanger. Men også innen privatpleien og ved de overfylte asyl i Bergen og Kristiansand var det nedverdiggende forhold. Det fortelles at pasientene fra Bergen var iført dårlige klær og så *«helst mindre ernæret ut»*. Pasientene ble videre beskrevet som gamle demente, til dels urenlige og de fleste ganske uvirksomme.

Fylkets største bygning?

Hva møtte så pasientene på Dale? I dag kan det synes som de møtte et monstrum av en bygning; den gang sannsynligvis en av fylket største med sine 110 meters fasade vendt mot fjorden. Men samtiden dømte den annerledes. Pasientrommene var differensiert og dimensjonert ut fra de mest moderne prinsipper. Rommene var store og luftige med store vindusflater. Sanitærforholdene var langt over hva folk generelt hadde: her var både badekar og vannklosetter. De fleste pasientene var på sovesaler, kun de mest urolige ble plassert i enerom.

Ellers hadde asylet rom for bakeri, vaskeri, kjøkken, systue, kjølerom, diverse verksteder og lagre. Det er også verd å legge merke til at de ansatte også bodde i samme bygning. Derfor fantes det også rom for spisemesse samt forsamlings- og leseværelse.

Når det gjaldt dimensjoneringen, var denne for 196 pasienter, halvparten av hvert kjønn.

Behandling eller oppbevaring?

Den norske psykiatris «grunnlegger», legen Herman Wedel Major, hadde i sine arbeider med sinnssykeloven av 1848 satt opp følgende betingelser for autorisasjon av asylene:

Kvinnelige sykepleiere ved Dale sykehus ca. 1910–1920. Tønnes Sandstøls samling/ Byarkivet.

1) Asylet må være fullstendig atskilt fra andre typer innretninger, som fattighus, hospitaler osv. 2) En fri og sunn beliggenhet. 3) Muligheter for å sysselsette de syke, og muligheter for at de kunne oppholde seg i friluft. 4) Absolutt atskillelse av de syke av ulikt kjønn. 5) Passende klassifisering av de syke. Pilarene i Majors anbefalinger var isolering, differensiering og beskjeftigelse av pasientene. De måtte fjernes fra sine omgivelser, menn og kvinner måtte holdes atskilt, de rolige skilles fra de urolige.

Beskjeftigelsen av pasienten inntar en betydelig rolle i institusjonspsykiatriens historie. Major hevdet at dette kunne virke både helbredende og som et korrektiv. Spesielt ble hagestell og annet utearbeid anbefalt. Som det vil framgå seinere i denne artikkelen, inntok gårdsarbeidet en dominerende plass i disse aktiviteter.

Med andre ord forklarer Majors behandlingsprinsipper dermed både asylenes beliggenhet, organisering og den sterke tilknytning til jordbruket.

Pleie og behandling i de første år

De fysiske forhold og omgivelser for pasientene må som nevnt ha blitt sterkt forbedret ved åpningen av Dale. Hvordan var forholdene vedrørende pleie samt medisinsk tilsyn og behandling? Til de 196 pasientene var det ansatt ti pleiere på mannsavdelingen og likeledes ti pleiersker på kvinneavdelingen. De ble ledet av henholdsvis overpleier og overpleierske. I tillegg til asylets direktør, som var lege, var det også stilling for en «underlæge».

På denne tid var det tilgjengelig svært få virksomme legemidler. Bortsett fra den beroligende og dempende virkning som medikamenter som opiat, brom, skopolamin, kloralhydrat og barbiturater hadde, var det ingen som kunne brukes for å forbedre den psykiske tilstand. Det ble også brukt midler som skulle fremkalle «renselse» som brekkmidler, årelating samt avførende og urindrivende midler. Psykiatrien befant seg fortsatt på et stadium med meget begrensede kunnskaper og behandlingsmetoder.

Sinnssykdommenes årsaker

Årsakene til sinnssykdom var grunnlag for en rekke luftige spekulasjoner i samtiden. I 1881 la distriktslegene Kahrs og Heiberg fram sine meldinger for Stavanger amtsting. Det

Den inngjerdede luftgården i 1924, kvinneavdelingen. Foto: Anna Reime

het her: « ... at den væsentlige grund til den tiltagende sindssykdom i Deres distrikt sikkerlig skrev sig fra den meget stærke religiøse vækkelse blandt befolkningen, der i væsentlig mon ansaaes usund og for en del i det mindste parret med onani, der let bevirkede sindssykdom, ligesom de heller ikke ansaa de politiske opviglerier frie for at virke i denne retning.»

At forhold utenfor den somatiske sykdomsforståelsen hadde innvirkning på psykiske lidelser hadde lenge vært antatt. Sosiale forhold og konflikter mellom mennesker i kombinasjon med pasientens personlighet og totale livssituasjon ble også på denne tid oppfattet som medvirkende årsaker til sykdommen.

I sykehusets første innleggelsesprotokoll får vi et blikk inn i kategorisering, diagnostisering og årsaksforhold. Det er imidlertid den biologiske forståelsesmodell som dominerer. Årsakene blir i første rekke oppgitt som følge av arv, alkoholmisbruk og syfilis. Men også forhold som «ulykkelige familieforhold», kjærlighetssorg, økonomiske bekymringer, religiøse påvirkning og overanstrengelse er anført.

I tillegg til at små kunnskaper om psykiske lidelser satte sterke begrensninger på behandlingsformene, gjorde også det nærmest kontinuerlige overbelegg og den lave og i stor grad ufaglærte bemanning det nødvendig å bruke tvang og isolasjon i stor utstrekning for å dempe og kontrollere urolige og utagerende pasienter. Major hadde sett for seg at sykehusene skulle være tvangsfrie, men tvangstrøye og belte har jevnlig vært i bruk ved alle sykehus. Også isolasjon har vært et fast innslag. I varierende grad har disse metoder vært gitt terapeutiske begrunnelser.

Behandlingsformene som ble brukt i psykiatriske sjukehus var sjokkbehandling, lobotomi, medikamentell behandling og psykoterapi. Også på Dale tok man disse i bruk, men gjennomgående kom man i gang noe seinere enn landet forøvrig.

Utviklingen i 1960- og 70-åra

En nærmere utredning av utviklingen av de ulike og til dels raskt skiftende psykiatriske behandlingsmetoder og teknikker gjennom de siste 20-30 år ligger utenfor rammen av denne artikkel.

Miljøterapien inntar likevel en sentral plass. Her var det miljøet i avdelingen som ble fokusert. Man la vekt på å

bryte ned forhold som kunne virke hindrende på behandlingen. Terapiformen legger vekt på «pasientdemokrati» og forsøker således å bryte ned tradisjonelle autoritetsmønstre. Kommunikasjonen i avdelingen skal være åpen og tosidig, og alt personale betraktes som medterapeuter. Dreiningen de seinere tiår har gått mer i individualterapeutisk retning. I den grad ressursene har tillatt det har man også ved institusjonene forsøkt kombinasjoner mellom individuelle og felles terapiopplegg.

1970- og 80-årene var preget av at poliklinikkene fikk sitt gjennombrudd. Innleggelse i institusjon ble forsøkt unngått, og i stedet ble nødvendig behandling tilstrebet i nærheten av pasientens hjemsted.

Pågangen planene i de første etterkrigsårene var ikke mulig. Dette avhang i første rekke av delfinansiering fra statens side, men også den generelle knapphet på byggevarer spilte inn.

Navneskifte

I 1965 kom det forslag om å skifte navn fra Dale sykehus til Rogaland psykiatriske sjukehus. Fra sykehusets side ble

Pleiepersonalet i 1922: Stående bak /f. venstre: Ole Uthaug, Ole Eikeland, Boge, Alfred Svihus, Uglem, Knut Nilsen. Foran: Helmer Steinsvåg, overpleier Hauge og Ole Anfinnsen. Foto: Ole Eikeland

dette begrunnet med at den nye lov om psykisk helsevern åpnet videre adgang til frivillig innleggelse for alle psykiske lidelser, og som dermed hadde medført en viss endring i klientellet. Det ble likevel erkjent at navnet Dale hadde en odiøs klang blant allmenheten, og at mange pasienter hadde en skrekk for å komme dit. Et navnebytte kunne i denne situasjon virke heldig.

Psykiatrisk avdeling i Stavanger

Det viktigste tiltaket var likevel etablering av en psykiatrisk klinikk i Stavanger med 60 døgnplasser. Forslaget var reist allerede i 1955, men ble utsatt som følge av de store utbyggingsplanene på Dale. Klinikken sto ferdig i 1970 og var forutsatt å ta i mot alle akuttinnleggelse i fylket. Avdelingen hadde fire identiske sengeposter med en fordeling på to- og firesengsrom.

Mot nedleggelse

Tre år etter at utvalget leverte sin innstilling, den 25. mars 1980, gjorde fylkestinget i Rogaland vedtak om nedlegging av RPS. Den tvil Vaage-utvalget hadde reist om å fortsatt satse på sykehuset var blitt en realitet.

Hva hadde skjedd i disse årene som førte til dette drastiske vedtak? Det er fristende å svare: *Svært lite*.

Rett nok var pasienttallet som nevnt blitt redusert: fra sitt maksimum i 1973 med 583, var det ved inngangen til 1979 489 pasienter og 443 ved utgangen av året. Fortsatt var de bygningsmessige forhold dårlige. Personellmessig var det store vansker. Nesten alle underordnede legestillinger var ubesatt. Det var stor mangel på sykepleiere. Spesialutdannede sykepleiere i psykiatri fantes nesten ikke. En rekke andre fagstillinger var ubesatt.

En annen viktig premis for nedleggelsen var den bygningsmessige analysen som ble gjennomført i 1979. I hovedsak konkluderte den med at å ruste opp anlegget på Dale til en tilfredsstillende standard ville kreve minst de samme ressurser som bygging av ny institusjon.

Den viktigste årsak må nok likevel sies å være den innstilling som det koordinerende utvalg for psykisk helsevern leverte i 1979. Det ble også her sterkt understreket satsningen på behandling i nærmiljøet og videre framhevet at de store institusjoner i seg selv kan være sykdomsved-

likeholdende eller endog sykdomsfremkallende. Utvalget konkluderte med at opprettholdelse av sykehuset med 300 senger på ubestemt framtid ville binde og hemme – eventuelt umuliggjøre – den utvikling av et desentralisert psykisk helsevern som det fra faglig hold ble ansett som ønskelig.

Nybygg og flytting

I 1990-åra var sykehuset preget av en klar ledetråd: *Dale skulle endelig avvikles*. Det opprinnelige vedtak hadde forutsatt ny avdeling i Stavanger med 90 plasser og en avdeling i Sandnes med 60 plasser. Fylkestinget gjorde så vedtak om en samlet utbygging av 120 plasser på Sentralsjukehusets område i Stavanger.

Haugesund fikk sin nye psykiatriske avdeling i 1988 med ca. 40 sengeplasser.

Fra Dale på 1960-tallet. Sammenlikner en med bildet s. 64, kan en se at kvinneavdelingen er påbygd og at det er kommet en ny mansavdeling til høyre for den gamle. Ved fjorden er det ført opp hybelblokker og personalboliger (nærmest).
Foto: Byarkivet i Stavanger

Årlig kom det «tilbakeslag» i form av generelle budsjettreduksjoner på sykehusbudsjettene og med tilhørende utsettelse av byggestarten i Stavanger. Planarbeidet gikk imidlertid sin gang og i 1993 kunne fylkesordføreren ta det første spadestikk til den nye sykehusavdelingen.

Etter en byggetid på to år, kunne nybygget tas i bruk ettersommeren 1995. Sengepostene i Stavanger og en del av dem på Dale ble flyttet inn, mens den gamle avdelingen i Stavanger ble ombygget og opprustet. I anlegget inngikk også bygningene etter sykepleierhøgskolen.

Åpning av hele byggeprosjektet kunne skje året etter og man disponerte da et tidsriktig anlegg hvor alle pasienter ble tilbudt enerom. Det var lagt stor vekt på åpne og lyse fellesrom, men muligheter for differensiering av driften med egne skjermingsavsnitt.

Fortsatt lå noen mindre funksjoner igjen på Dale, men endelig fraflytting skjedde rett etter tusenårsskiftet.

Ringen sluttet?

I perioden fra Dale ble etablert i 1913 og i det minste fram til 1970, da den psykiatriske avdeling i Stavanger åpnet, ble alle innleggelse i psykiatrisk sykehus henvist til Dale.

Det er en viss ironi i at dagens plassering av den psykiatriske divisjon ved Universitetssjukehuset ligger omtrent på det stedet hvor amtsasylet ble foreslått for over hundre år siden. Dagens plassering er imidlertid et klart faglig valg. Alle pasienter – ikke minst de psykiatriske – har både behov og profiterer best på behandling nærmest hjemstedet. Samtidig er dagens sykdomsbilde såpass sammensatt og involverer mange faggrupper. Et tett samarbeid med de somatiske disipliner er derfor helt avgjørende for god og effektiv behandling. Dette er virkninger en raskt kunne innkassere etter flytting og samlokalisering.

Første byggetrinn kan stå klart innen 2023. Den psykiatriske divisjon skal være med i seinere byggetrinn – ikke tidsatt – slik at en må påregne lang brukstid i det nåværende anlegg. Anlegget vil trolig kunne tjene oppgaven, men er det ønskelig å skille psykiatri og somatikk på nytt?

Linjer i Rogalandpsykiatrien

Når en etter denne gjennomgang skal forsøke å trekke noen linjer for hva som er karakteristisk i utviklingen i psykiatri-

ens historie og eventuelt om det er noe spesielt som kjennetegner Rogaland, må det nødvendigvis bli nokså korte observasjoner og skisser.

Jeg har valgt å trekke fram følgende element:

Sparepolitikken

Det synes å være gjennomgående at alle beslutninger blir halt lengst mulig ut i tid. Dette er noe av politikkenes vesen, og det synes nokså klart at fenomenet er mindre avtakende etter hvert som offentlighet og media fattet større interesse for fagfeltet.

Psykisk helsevern har historisk sett slitt med lav materiell standard. Også dette må ses i lys av samfunnets generelt dårlige innsikt langt inn i 1980-åra. Denne «sparelinja» rammet først og fremst pasientene og personalet. Jeg har likevel ingen forutsetninger eller belegg til å hevde at dette var spesielt for psykiatri i forhold til andre deler av helsevesenet eller andre offentlige ansvarsområder. I så fall trengs nærmere undersøkelser.

Utepleien

I Rogaland var antallet pasienter plassert i privat pleie i perioder meget stort. Dette har nok spesielt sammenheng med Jærens posisjon som jordbruksområde. I takt med mekaniseringen av landbruket og en jevnt stigende levestandard på landsbygda, så sank tallet gradvis utover 1960- og 70-tallet. Rogaland var også et av de områder der denne pleieform seinest ble avviklet.

Strukturendringene kom seint

Gjennomgående var Rogaland seinere ute enn de andre fylker med strukturendringer innen psykiatrien. Det gjaldt oppretting av psykiatrisk sykehus, psykiatriske avdelinger ved de somatiske sykehus, utbygging av poliklinikker, behandlingsmetoder, og etterkrigstidas nedbygging og «humanisering» av de store institusjoner. Det kan synes som det er et tidsskille i 1980, da vedtaket om Dale kom. Men de siste tiår er jeg i kraft av mine tidligere ledende stillinger i sykehuset for nærsynt til å vurdere, samtidig som endringene og utviklingstendensene i hele Norge er uoversiktlige og har fått sine høyst lokale varianter.

Konstant overbelegg

De overfylte avdelinger og institusjoner går igjen som en rød tråd fra tiden før det ble opprettet eget sykehus i Rogaland. Når nye plasser ble bygd ut, ser det ut til å hjelpet for en liten periode. Men deretter ser forholdene til å ha blitt nokså like igjen. Dette er en observasjon som synes å være lik over hele landet – bare på noe varierende tidspunkter. Ser vi disse fire momenter sammen, kan det være én fristende hypotese å undersøke i hvilken grad forhold som den «billige» utepleien har hatt virkning på både budsjettpolitikk og rent holdningsmessige motiv. Lå det hele tiden oppfatninger i retning av at dyre fagfolk ikke var nødvendig? Var ikke omgang med «vanlige» folk sammen med hardt fysisk arbeid nok til at pasientene kom på bedre tanker eller «tok seg sammen»? Holdningene synes dessverre å leve også i dag.

.....

Artikkelen bygger i hovedsak på artiklene av Bjørn Utne: «Til de vanvittige ydes kr...», og Jørg Eirik Waula: «Fra isolasjon til integrasjon», i boka: Lars Chr. Sande: *På andre siden av fjorden*, som ble utgitt i forbindelse med 75-års jubiléet til Rogaland psykiatriske sjukehus i 1988. Her finnes også omfattende kildereferanser.

Foreløpig program for Byhistorisk Forening Stavanger – 2018

(med forbehold om endringer)

Torsdag 25. januar

Foredrag av *Anne Ytterdal*

**”Når veggene taler – gløtt bak gipsplater og malingslag
i fredete hus i Stavanger”**

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 19:00

Torsdag 22. februar

Foredrag av *Aslak Sira Myhre*

”Revolusjonen av 1917 (Den røde by)”

NB! Sted: Folkets Hus

Kl. 19:00

Onsdag 21 mars

Foredrag av *Harald Hamre*

”Brennevinssamlaget: velgjører i krisetid”

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 19:00

Torsdag 26. april

Foredrag av *Svein Sæter*

”Frigjøringen av Spitsbergen”

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 19:00

Torsdag 31. mai

Byvandring med ***Knut Haaland Grøttland***

"Verneplan for hermetikkindustriens bygninger i østre bydel"

Sted: Østre bydel

Kl. 19:00

Torsdag 30. august

Foredrag av ***Harald Kristensen***

"Aftenbladets historie"

Sted: Folkets Hus

Kl. 19:00

Torsdag 27. september

Foredrag av ***Hanne Beate Ueland***

"Kunst i det offentlige rom"

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 19:00

Onsdag 31. oktober

Foredrag av ***Jørn Øyrehagen Sunde***

"Skottehandel"

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 19:00

Torsdag 29. november

Foredrag av ***Anne Tove Austbø***

"Stavanger støperi og dokk"

Sted: Arkeologisk Museum

Kl. 19:00

Bli medlem i Byhistorisk Forening Stavanger!

Dersom du er interessert i Stavangers historie, er vår forening noe for deg. Som medlem får du innbydelse til åtte til ti foredragskvelder/byvandringer årlig samt tre nummer av foreningens magasin *Stavangeren*. Magasinet er på ca. 100 sider og inneholder stort sett bare spesialskevne artikler. Det første nummeret i år var viet Fattigdom i Stavanger.

Alt dette er inkludert i medlemskontingenten som er kr 400 for enkeltmedlem og kr 550 for familiemedlemskap.

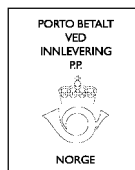
På våre nettsider – <http://www.byhistoriskforening.org/> – finner du mengder av historisk stoff om Stavanger og også mer informasjon om foreningen og arrangementene i 2017 og 2018.

På nettsiden kan du også sende din innmelding. Du kan også sende e-post til pedersen@marstad.net eller ringe/sendt sms til 908 28 467.

RETURADRESSE: BYHISTORISK FORENING STAVANGER,
KRYSANTEMUMSHAGEN 41, 4022 STAVANGER.

Styret i Byhistorisk Forening 2017

Harald Sig. Pedersen

Tlf.: 908 28 467 E-post: pedersen@marstad.net

Hans Eyvind Næss

Tlf.: 51 52 91 34 E-post: hans_e_naess@yahoo.no

Frederik Hansen

Tlf.: 924 63 324 E-post: frederik@fredhans.no

Anne Tove Austbø

Tlf.: 926 64 860 E-post: anne.tove.austboe@museumstavanger.no

Henning Hilde

Tlf.: 908 74 492 E-post: henning.hilde@fabricom.no

Sveinung Bang-Andersen

Tlf.: 51 87 04 05 / 951 80 405 E-post: Sveinung.Bang-Andersen@uis.no

Åshild Sæland

Tlf.: 909 34 474 E-post: 2206aashild@gmail.com

Rigmor Haave

Tlf.: 995 61 701 E-post: rigmor.haave@lyse.net

Torolv Hellemo

Tlf.: 916 28 818 E-post: torolv.hellemo@hotmail.com

Jorun Strand Vestbø

Tlf.: 404 07 621 E-post: jorunn.vestbo@online.no

I REDAKSJONEN:

Anne Tove Austbø (redaksjonssekretær), Sveinung Bang-Andersen, Rigmor Haave,
Åshild Sæland og Harald Sig. Pedersen (ansvarlig redaktør)

www.byhistoriskforening.org

ISSN 0806-184X

OMEGA TRYKK – STAVANGER